

Szólásszabadság – szólás utáni szabadság **Véleményszabadság a nyolcvanas évek végén Magyarországon** **II. rész**

Mielőtt még továbbmennénk az 1988-as év, a „stabilizáció” első évének eseményeihez, amikor megkezdődik az egyesülési jogról és a gyülekezési jogról szóló törvényjavaslatok parlamenti vitája, nézzük meg röviden, hogy melyek voltak azok a korábbi párthatározatok és állambiztonsági dokumentumok, amelyek az ellenség, az ellenzék, az alternatív csoportok témájával foglalkoztak, és amelyekre a politikai rendőrség parancsnoki értekezletein később újra és újra hivatkoztak.¹ Különösen izgalmas az ellenzék kifejezés felbukkanása a pártanyagokban. Hivatalosan Magyarországon a pártállami évtizedekben nem létezett közjogi értelemben vett ellenzék. A rendszerbe beilleszthetetlen tevékenységnek számított, és magát a kifejezést is száműzte a szocializmus szótárából. Ennek dacára a nem közjogi, hanem a politikai ellenzékiiséget egyetlen rendszer, így a szocializmus sem tudta teljesen kiiktatni, legfeljebb jelentősen visszaszorítani. Előbb-utóbb a hivatalostól eltérő véleményt vallókkal a pártnak is érdemben kellett foglalkozni. Különbséget kellett tenni azok között, akik a szocializmust elfogadták ugyan, de kemény kritikával illették, és azok között, akik alapvetően álltak szemben a rendszerrel.² Ennek folyamatát próbáljuk meg nyomon követni az alábbi tanulmányban, különös hangsúlyt fektetve a szólásszabadság címben is jelzett alapjogának átértékelődésére.

„Természetesen mozognak ellenséges és – most ezt a kifejezést is használom – ellenzéki elemek különböző formában”³

A Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnöksége 1973. március 15-én jelentést készített a 0022/1970. számú miniszteri parancs végrehajtásáról.⁴ Ebben a jelentésben csak az „ellenség” kategória szerepelt, az „ellenzék” kifejezés mindössze abban az összefüggésben jelent meg, hogy az Egyesült Államok ekként minősített egyes magyarországi csoportokat. A jelentés egy helyütt utalt Konrád Györgynek az állambiztonság által „veszélyes”-nek beállított koncepciójára, mely szerint „a jövőre nézve az értelmiségi értékek összefogását kell megvalósítani, a politikai hovatartozástól függetlenül”. A „politikai hovatartozás” kifejezést Konrád Györgytől származtatta a politikai rendőrség, amely fogalom használata ekkor egyáltalán nem volt szokásos. Egypártrendszerből, diktatúrától idegen terminológia volt ez, ám mutatja, hogy a gondolkodó értelmiség őrizte az autonóm felfogás iránti igényét a politikai kérdésekben.⁵ Később, 1977-ben készült egy jelentés, amelyben a politikai rendőrség új vonásként említette a „belső ellenzék” létrehozására irányuló külföldi törekvéseket. Az állambiztonság megítélése szerint a Nyugatról jövő fellazító, bomlasztó tevékenység egyértelműen és egyre erőteljesebben arra irányult, hogy olyan „belső bázist” építsen ki, akik „szemben állnak a rendszerrel és belülről vetik el a szocializmust”. A jelentésben konkrétan meg is nevezték a Magyar Írók Szövetségének 1974. május 24-ei választmányi ülését, amikor kommunista vezetők ellen indítottak „nacionalista” alapon támadást. A jelentés szerint a nevezett platform tagjai „nyílt ellenzék”-nek tekintették magukat. Az állambiztonság célja az volt, hogy megakadályozzák a belső ellenséges erők szervezett ellenzékké válását, a Nyugatról irányított „ellenzékgyártás”-sal szemben pedig nemzetközi együttműködést sürgetett.⁶ Egy év múlva, 1978-ban szintén készült egy jelentés a Nyugatról jövő „belső ellenzék” kialakítására irányuló tevékenységről, valamint az állambiztonsági szervek ezzel kapcsolatos intézkedéseiről. Ebben felhívták a figyelmet arra, hogy az emberi jogok védelmét az USA hivatalosan is a külpolitikája alapkérdésévé

és az enyhülés legfontosabb kritériumává nyilvánította. Az állambiztonság szerint ez nem volt más, mint a fellazítási politika továbbfejlesztése, mert így váltott taktikát az „imperialisták ideológiai kampánya”. Ezt a következtetést arra alapozták, hogy az USA előtérbe állította a nemzetiségek és az egyházak, vallási közösségek jogait, amelynek szerintük az volt a célja, hogy megbontsák a kommunizmus által kialakított egységet. Emellett Nyugatról a szamizdat irodalom megteremtésére és terjesztésére is ösztönözték a „belső ellenzékét”. A politikai rendőrség szerint ennek a kampánynak volt betudható, hogy fiatal értelmiségiek egy csoportja elérkezettnek látta az időt a „második nyilvánosság” létrehozására azzal a céllal, hogy a hatalom propagandaeszköze által elhallgatott tényeket, a valós helyzetet megismertesse az emberekkel, és „alternatív szerepre” készüljenek fel. Az állambiztonság adatai szerint 1978 áprilisáig a terjesztésre került szamizdat kéziratok szerzőinek száma megközelítőleg 50 fő volt, az írások tartalmát pedig mintegy 200 fő ismerte meg. A jelentés megerősítette a belügyminiszter 1976. decemberi állásfoglalását, miszerint az állambiztonság egyik fő feladata a „belső ellenzék” tevékenységének felderítése, leleplezése és akadályozása volt.⁷

A terminológia használatában és ezzel egyidejűleg az úgynevezett ellenzékiiséghez való hozzáállásban is áttörést jelentett Kádár Jánosnak az MSZMP Központi Bizottsága ülésén 1979. november 1-jén elmondott beszéde. A párt első titkára külön felhívta a figyelmet arra, hogy helyzetelemzésében az addig bevett „ellenség” mellett ő az „ellenzéki elemek” kifejezést is használja. A prágai perek elleni tiltakozásként akkoriban lezajlott aláírásgyűjtésre utalva úgy fogalmazott, hogy a mintegy 250 aláíró között „*talán két kézen meg lehet számolni, vagy annyi sincs, akik a fennálló rendszer ellenségei*”, a többiek pedig „*ellenzékben vannak, nem a rendszer ellenségei*”. Ekkor mondta ki, hogy létezik „ilyen kategória is”, majd magyarázatként hozzátette, hogy az e kategóriába tartozók azok, akik nem értenek egyet ugyan a politikai és gazdasági megoldásokkal, de nem utasítják el az egész rendszert. Kádár János ugyanezen a KB-ülésem azt is kifejtette, hogy nem javasolt adminisztratív eszközökkel fellépni ellenük, mert ha beviszik őket pl. rendőrségi kihallgatásra, arról azonnal tudomást szereznek Nyugaton, és ezzel ingyen reklámot kap az ellenzék.⁸

Ettől kezdve a párthatározatokban is megkülönböztették a két kategóriát, és mintegy bevett fogalommá vált az ellenzékiiség. Természetesen ez messze nem jelentette a legalizálását e kategóriának, de velük is szóba kellett állni, és ehhez igazodott ezután a jelenség kezelése is. Kádár János az Országgyűlés 1980. őszi ülészakán, a kormány programjának vitája során, amikor a külső és belső politikai helyzetről beszélt, már mondhatni magától értetődően használta ezeket a fogalmakat. Kijelentette, hogy *Magyarországon „teljes mértékben érvényesül az állampolgári egyenlőség, pártállásra, világnézetre, nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül*”. Ezután a szövetségi politikáról, a szocialista nemzeti egységről szólva elmondta, hogy Nyugaton azzal „gyanúsítják” a pártvezetést, hogy „szerződést” kötöttek a „másként gondolkodók, a belső ellenzék” csoportjával. Ennek az állítólagos szerződésnek az volt a lényege, hogy kikötöttek bizonyos „tabukat”, mint például azt, hogy nem szabad támadni a párt vezető szerepét, a szocialista rendszer alapjait, a szövetségi politikát. Kádár János tagadta ugyan egy ilyen szerződés létét, de azt azért elismerte, hogy „*van egyfajta hallgatóságos egyetértés a másként gondolkodók nem különösen nagy számú táborával*”, aminek az a lényege, hogy „*jobb a békesség*”. Azok számára viszont, akik az „*alapvető vívmányokat*» támadják”, azt helyezte kilátásba, hogy „*amilyen az adjonisten, olyan lesz a fogadjisten*”. Kádár Jánosnak ez utóbbi, nem túl barátságos elszólása azért megmutatta, hogy a pártvezetés eléggé szorosan húzta meg a megengedett másként gondolkodás és belső ellenzékiiség határát. Eszerint az „*alapvető vívmányok támadása*” – egyébként nem fejtette ki, hogy ezen mit ért – már nem az „ellenzéki”, hanem az „*ellenséges*” kategóriába tartozott.⁹

Még ugyanabban az évben, 1980. december 9-én az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya jelentést készített, és a PB ennek nyomán határozatot

adott ki, amely már a címében is „belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékiekedő” csoportokról szólt. Ennek a tájékoztató anyagnak már az elején arra hívták fel a figyelmet, hogy „új formát” öltött az ellenzéki csoportok tevékenysége, és ez már a mozgalommá szerveződés kezdeteit jelentette. A jelenség okát abban jelölték meg, hogy míg a hetvenes évekig a tiltakozó akcióknak nem volt átgondolt, elkülönülő politikai platformjuk, és elméleti síkon is „legfeljebb a marxizmus pluralizálásának” adtak hangot, addig a hetvenes évek elejétől fellendülő társadalomtudományi kutatómunka – „visszaélve” a kutatási lehetőségekkel (!) – teret engedett a nem marxista szocializmuselméleteknek. A jelentés hangsúlyozta, hogy addig nem volt jellemző, hogy az eltérő ideológiai platformon állók törekvései találkozzanak, akkor azonban közös volt bennük, hogy a marxizmus érvényét teljes egészében megkérdőjelezték. Egyidejűleg a más szocialista országokban tevékenykedő ellenzéki csoportoktól tanulva, a hivatalostól eltérő „politikai kultúrát”, valamint a hivatalos tájékoztatással szemben egy „második nyilvánosságot” igyekeztek megteremteni. Ettől eltérő alapállásról ugyan, de abban az időben erősödtek meg a nacionalista tendenciák is, és közeledés indult meg az ellenzéki csoportosulások között. A Politikai Bizottság tudomásul vette a jelentést, és határozatban mondta ki, hogy a „szocializmusellenes ellenzéki csoportok tevékenységével” kapcsolatos feladatokat elsősorban politikai eszközökkel kell megoldani, és csak „törvénysértés” esetén, és ha a „társadalom érdekei megkívánják”, akkor kell adminisztratív eszközt is alkalmazni. A határozat, amelyet később „ellenzék-határozat”-ként emlegettek, kiemelte a nyilvánosság kérdését. Feladatként jelölte meg annak megakadályozását, hogy „*egyesekek többféle »nyilvánosság« csatornáit használják fel nézeteik terjesztésére*”. Itt az úgynevezett kettős publikálás tilalmáról volt szó. Ez azt jelentette, hogy azoknak a szerzőknek az írásait, akik műveiket „ellenséges” rádióadóknak (pl. Szabad Európa Rádió) és kiadványoknak (pl. *Magyar Füzetek*) rendelkezésre bocsátják, vagy szamizdat kiadványokban publikálnak, a kiadók és más sajtóorgánumok szerkesztőségei csak előzetes konzultáció alapján közöljék. Az ilyen konzultációra kötelezett személyekről a határozat értelmében a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya készítsen névsort, és gondoskodjanak arról, hogy a nevek eljussanak az illetékes állami szervek és szerkesztőségek vezetőihez. Ehhez még hozzátették azt is, hogy gondoskodni kell arról, hogy a névsorban szereplőket ne hívják meg egyetemi klubokba, kollégiumokba, TIT-előadásokra, művelődési házakba stb.¹⁰

Az idézett jelentés és határozat komoly ellentmondásra világít rá, ami nem meglepő, mert a pártállam természetéből ez következik. Azzal, hogy csak törvénysértés esetére helyeztek kilátásba adminisztratív intézkedéseket, elismerték, hogy az ellenzék mégiscsak létezik legálisan. A „második nyilvánosságot” sem tiltották be, csupán akadályozták, hogy a hivatalos médiumokban szerephez jussanak a szerzők, és mozgásterüket korlátozták. Ez a módszer a pártállamnak jól felfogott érdeke volt, mert – ahogyan Kádár János a KB fent idézett ülésén megmagyarázta – a hatalom szempontjából a kemény eszközökkel való fellépés kontraproduktív lett volna. Így azonban féllegális státusba helyeződött az ellenzéki, ami felemás állapotot eredményezett mind az ellenzék, mind a hatalom számára.

Éppen ez a „kint is vagyok, bent is vagyok” helyzet jelent meg a következő meghatározó párt dokumentumban. 1982. március 30-án az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya jelentést készített az 1980. december 9-ei „ellenzék-határozat” végrehajtásáról, amit a Politikai Bizottság állásfoglalása követett. A jelentés többek között azt hangsúlyozta, hogy „*egyértelműen tisztázni kell [...] a legális és illegális tevékenység határait*”. Továbbra is célul tűzték ki a „második nyilvánosságban” is publikáló szerzők más hazai publikálási lehetőségeinek korlátozását. Felmerült egy egységes, joghézagokat megszüntető tájékoztatási törvény megalkotásának szükségessége. Az anyag megemlítette, hogy az ellenzéki csoportok megindították a *Beszélő* című illegális folyóiratot, ahol a szerkesztők és egyes szerzők is feltüntették a nevüket, amellyel a pártvezetés szerint azt a látszatot akarták kelteni, hogy a hatóságok, bár nem engedélyezték a megjelenését, hallgatólagosan tudomást vettek a

tevékenységükről. Ezzel kapcsolatban arról is beszámoltak, hogy az illegális kiadványok terjesztésére úgynevezett szamizdatbutikot nyitottak az egyik ellenzéki személy, Rajk László lakásán, ahol rendőri intézkedés ellenére is folyt az árusítás, sőt sokszorosították is a kiadványokat. A sokszorosítást „illegális konspiratív módszer”-nek nevezték a dokumentumban. A szamizdatbutiknak nyitva tartási ideje és árjegyzéke is volt, és Független Kiadó névvel szervezeti keretet is adtak az illegális irodalom kiadásának és terjesztésének.¹¹ Az úgynevezett repülő egyetem¹² előadásai is egyre szervezettebbek lettek és politikai jellegük erősödött. A Politikai Bizottság arra az álláspontra helyezkedett, hogy az ellenséges-ellenzéki akciókban részt vevőkkel szemben differenciáltan kell fellépni, és meg kell különböztetni azokat, akik a párt egész szövetségi politikáját elvetik, és azokat, akik a párt politikájának csak egyes elemeit kritizálják. Feladatként fogalmazta meg a jelentés, hogy a sajtó és a tömegtájékoztatás, valamint a szerkesztőségek – elsősorban káderpolitikai intézkedésekkel – „egyértelműbben és következetesebben” képviseljék a párt politikáját. Kádár János 1979-es, fent idézett beszédével összhangban a belső ellenzékkel szemben továbbra is elsődlegesen politikai eszközöket javasoltak alkalmazni, és az adminisztratív intézkedéseket csak nyílt konfrontációra való törekvés esetén ajánlották bevetni.¹³

A jelentést és a határozatot átolvasva megállapíthatjuk, hogy a korábbi anyagokhoz képest nem kerültünk közelebb a fogalmi tisztázáshoz. Továbbra sem adott pontos ismérveket a határozat arról, hogy kik tartoznak az ellenzék, és kik az ellenség kategóriába, és hol húzódik a legalitás és illegalitás határa. Úgy tűnik, hogy a pártvezetés számára is előnyös volt a fogalmi bizonytalanság, mert az aktuális politikai érdekeknek megfelelően lehetett hol keményebben, hol engedékenyebben fellépni az ellenzékkel szemben.

A felemás helyzet tehát nem szűnt meg az 1982. márciusi határozat után sem, és ez a fogalmi űr az állambiztonság számára adott nagyobb mozgásteret.¹⁴ Ezt látszik alátámasztani az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya által a Politikai Bizottság számára még abban az évben, 1982. november 18-án készített anyag. A Lakatos Ernő névvel fémjelzett tájékoztató lényegében az úgynevezett radikális ellenzéknek abban az év szeptemberében tartott tanácskozásáról tudósított. A dokumentumot közétevéő kiadványban a szerző lábjegyzetben meg is jegyzi, hogy a „*tájékoztatóból világosan kiderül, hogy vagy lehallgatták az összejövetelt, vagy a résztvevők között voltak a Belügyminisztérium informátorai*”. A tájékoztatót elolvasva nem lehet kétségünk afelől, hogy a benne foglalt információk első kézből származtak. Az ellenzék ezen tanácskozásán többek között azt javasolták, hogy a kormány mellett egy független szakértőkből álló bizottságot hozzanak létre, tegyék nyilvánossá a kormányon belül alakult reformbizottságok összetételét és munkáját, valamint szorgalmazták az érdek-képviselési rendszer reformját. Az is elhangzott, hogy legyenek „társadalmi légkört” javító intézkedések, ilyen volt pl. az, hogy állampolgári jog legyen az útlevelhasználat, vagy változtassák meg az izgatás büntetőjogi tényállását, és tegyék lehetővé a fegyver nélküli katonai szolgálatot a hadkötelesek számára. A javaslatok között szerepelt egy alkotmánybíróság felállítása, a kormány és a pártvezetés üléseinek nyilvánossá tétele is, valamint megfontolás tárgyává tették, hogy a következő országgyűlési választáson az ellenzék is indítson néhány körzetben ellenjelöltet. Az is elhangzott ezen a tanácskozáson, hogy az ülés anyagát a *Beszélő* című szamizdat lap le fogja közölni.¹⁵

A következő években jellemző értelmezésbeli bizonytalanságra mutatott rá a tanulmány I. részében már hivatkozott, az MSZMP Politikai Bizottsága 1986. július 1-jén kiadott határozata a belső ellenzéki és ellenséges tevékenységről és a hozzá kapcsolódó párt- és állami feladatokról. Ez a határozat a korábbi, 1982. március 30-i határozat végrehajtását elemezve állapította meg, hogy az ellenzéki, ellenséges tevékenység megítélésében és kezelésében bizonytalanság van. Ennek egyik okát abban látták, hogy a párttagságot és a közvéleményt nem tájékoztatták megfelelően a jelenségekről, miközben a külföldi magyar nyelvű „ellenséges” rádiók széles körű publicitást biztosítottak az ellenzéknek.

Így a közvélemény számára nem volt világos a helyzet, és a magyar külképviseletek sem rendelkeztek eligazító információkkal. A PB júliusi határozata leszögezte, hogy az ellenséges tevékenységgel szemben továbbra is elsősorban politikai eszközökkel kell fellépni, ugyanakkor egyértelműsíteni igyekezett, hogy azokkal szemben, akik „szervezett illegális politikai tevékenységben rendszeresen részt vesznek”, vagy az „imperialista fellazító és propagandaközpontokkal” kapcsolatban vannak, hatósági eszközöket kell alkalmazni. A határozat kitért arra is, hogy a propagandában ennek megfelelően kell használni az „ellenséges” minősítést. Még abban az évben, október 14-én az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága állásfoglalást jelentetett meg a határozatot követő tájékoztatási feladatokról. Ebben azt hangsúlyozták, hogy a párttagságot indokolt esetben informálni kell az ellenséges csoportokkal kapcsolatos politikai kérdésekről, és szorgalmazták, hogy alakuljon az agit-prop osztályon állandó munkacsoport az elemzések elvégzésére és a tájékoztatás megszervezésére. A tájékoztatás címzettjei elsősorban a pártbizottságok és a külképviseletek voltak. Az agit-prop osztálynak ezenfelül tervet kellett készítenie arra is, hogy a napilapok és folyóiratok miként végezzék a párthatározatnak megfelelő tömegtájékoztatást. Eszerint a sajtónak előírták, hogy közöljön elemző cikkeket az ellenséges tevékenység megkülönböztető jegyeiről és a „nemzetközi osztályharccal való összefüggéseiről”, és esetenként vállaljon „nyílt, érvelő polémiát” az ellenséges, ellenzéki nézetekkel.¹⁶

Ekkorra már megszületett a sajtótörvény, aminek körülményeit részletesen bemutatunk a tanulmány I. részében. Nem véletlen tehát, hogy a tájékoztatás nem kielégítő voltában látta a pártvezetés az ellenzéki tevékenységek elhatárolásának problémáját, és így már a sajtótörvény ürügyén próbálta meg konkretizálni az ellenség/ellenzék fogalom értelmezését és a jelenség kezelését. A „második nyilvánosság”-ot és a „kettős publikálás” korlátozását állította a középpontba az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya 1987. szeptember 17-én, amikor javaslatot fogalmazott meg a Politikai Bizottság számára. Utalva a korábbi – 1980. december 9-ei és 1982. március 30-ai – párthatározatokra, valamint a sajtótörvény megalkotására, a KB megállapította, hogy az ügyvezetett kettős publikálásra vonatkozó direktívának a „publikációs normák és a szerkesztői felelősség lazulása miatt” csak részben sikerült érvényt szerezni. A javaslat kiemelte, hogy ennek részben a jogi alapok hiánya volt az oka, mert a jogrendszer csak az adott írások megjelentetését szankcionálhatta a tartalom alapján, de a közlési lehetőségek korlátozására nem adott lehetőséget. Továbbá nem volt világos, hogy mit tekintettek „ellenséges orgánumnak”, így nem volt egyértelműen behatárolható azoknak a médiumoknak a köre, amelyek a kettős publikálás szempontjából szóba jöhettek. Az anyag készítői megállapították, hogy noha a Politikai Bizottság 1986. július 1-jei határozatában éppen ezeket a bizonytalanságokat igyekezett kiküszöbölni, továbbra is felemás maradt a szerkesztők magatartása. Magyarországon ekkorra jócskán csökkent a párt politikája iránti bizalom, és érezhető volt a Szovjetunióban meginduló publikációs liberalizációnak, a glasznosztynak a hatása. Időközben a „második nyilvánosság” keretében kiadott művek száma a sokszorosára növekedett, és az értelmiség nagy része rendszeresen olvasta a szamizdat irodalmat. Az eredmény az lett, hogy elmosódott a két nyilvánosság közötti határ, sok volt az átfedés, és az értelmiségi közvélemény a véleménynyilvánítás szabadsága jelének tekintette az illegális kiadványok létezését. A javaslat azt az álláspontot fogalmazta meg, hogy a második nyilvánosság életterét és vonzerejét úgy lehet szűkíteni, ha közben bővítik a hivatalos nyilvánosság kereteit és sokszínűvé, tagoltabb struktúrájúvá alakítják át. A kettős publikálással szemben nem javasolták a direkt, adminisztratív eszközök alkalmazását, sem a szerzők szerinti megkülönböztetést, hanem a műfaji különbségtételt és a differenciált állami támogatást tartották célszerűnek bevezetni.¹⁷

Így tehát láthatóvá vált, hogy a párt dokumentumokban az ellenzék/ellenség fogalom milyen változáson ment keresztül, és látni lehetett, hogy nincs visszaút a véleményszabadság értelmezésében. Mire 1988, a gazdasági stabilizáció első éve elérkezett, a nyilvánosság szélesedése megállíthatatlanná vált. A pártvezetés

egyértelműen emellett foglalt állást, holott az értelmezésbeli bizonytalanság továbbra is fennállt, és ez – amint látni fogjuk – a politikai rendőrségre rótt nagyobb feladatot.

A politikai rendőrség tevékenysége 1988-ban

A pártvezetés számára 1988-ban az volt a legfontosabb, hogy az 1987-ben elfogadott kormányprogramot végre tudják hajtani. 1988-at a stabilizációt megalapozó évnek tekintették, és minden állami szervnek ehhez kellett igazítania a feladatát. A Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnöksége az év elején összeállított munkaprogramjában megállapította, hogy „új szakasz kezdődik a politikában”, és a csoportfőnökség felelőssége lesz az, hogy megkülönböztesse a kormányprogrammal ellenséges személyeket azoktól, akik támogatják ugyan a végrehajtását, de annak egyes elemeivel vitáznak. A munkaprogram megerősítette azt az elhatárolási bizonytalanságot, ami korábban is jellemezte a politikai vezetést, és ez egyértelműen – továbbra is – a politikai rendőrségre hárította a nagyobb felelősséget. A hozzáállásuk az volt, hogy a csoportfőnökség gyűjtsön és juttasson el minél több információt a felső párt- és állami vezetésnek, ezzel segítse a tisztánlátást, és szorítsa „tűrészatárokra belülről” az ellenséges tevékenységet. A munkaprogram kiemelte, hogy az előző évekhez hasonlóan folytatni kell az ifjúságvédelmi munkát, az addigiakhoz képest körültekintőbben kell végezni a beszerzéseket, a nemzeti radikális ellenséges-ellenzéki vonulathoz tartozó célszemélyek elleni bizalmas nyomozásokat folytatni kell. Változatlanul cél volt az „ellenzékkel évtizedekig »együttélő« hálózati kontingens” kiépítése és megerősítése. Az egyházak szerepét is előtérbe állította a munkaprogram: a politikai rendőrségnek el kellett érnie, hogy „az egyházakban lévő feszültségoldó erő a kibontakozási program szolgálatába állítható legyen”, továbbá örködjön afelett, hogy „az egyházi reakció elleni harc továbbra is egyházi kereteken belül maradjon”. A munkaprogram hozzátette, hogy ezzel egyidejűleg támogatják „a lojális egyházpolitikai erőket, bázisukat és akcióegységüket operatív eszközökkel” erősítik. A bizalmas nyomozások folytatásával az volt az elsődleges cél, hogy a különböző platformon tevékenykedő ellenséges-ellenzéki csoportok egységstöréseiket akadályozzák, és a nézetkülönbségeket, érdekellentéteket fokozzák. A szamizdat irodalom felderítésére is folytatni szándékoztak bizalmas nyomozást, és az illegális kiadványok megjelentetését is késleltetni, illetve akadályozni akarták.¹⁸

A fenti kérdéseken túl egyre sürgetőbben került az üléseken napirendre a politikai helyzet átfogó vizsgálata, elsősorban az állambiztonság szemszögéből. Az 1988 elején megtartott szakmai aktívaértekezlet anyagát március végén összegezték írásban. Ezen az értekezleten – hivatkozva a kormányprogram téziseire – megkísérelték az „ellenzék” fogalmát pontosítani, és egyben elhatárolni a „másként gondolkodó” fogalmától. A politikai rendőrség szerint az „ellenzék fogalma alatt olyan politikai csoportosulást kell érteni, amelynek meghatározott ideológiai arculata, szervezeti hierarchiája, politikai programja van, ez alapján tevékenykedik és a társadalomban alternatív szerepre készül”. Az állambiztonság értelmezésében a „másként gondolkodónak” csak „politikai kategória”-ként van jelentősége, ami azt jelenti, hogy mindenki, aki a párt politikájától eltérően közelít meg egy kérdést, másként gondolkodónak minősül. Az aktívaértekezleten azonban egyértelműen megállapították, hogy az állambiztonságnak ezzel a kategóriával nincsen dolga, a parancsok kifejezetten tiltják is az ezzel való állambiztonsági foglalkozást, ezzel szemben a politikai ellenzék a szocialista rendszerek nem tűrik meg. Az akkor érvényes párthatározat kötelezte a politikai rendőrséget az „ellenzéki-ellenség” fogalom használatára, ez a definíció azonban nem bizonyult elégségesnek. Az állambiztonság számára ennél megfoghatóbb kategóriára volt szükség, ugyanis különbséget kellett tenni az egyes ellenzéki irányzatok között, néven nevezve az egyes politikai platformokat, mint pl. nemzeti radikális ellenség vagy fasisztoid ellenség stb. Az „ellenzék” fogalom mellett az állambiztonságnak az is fejtörést okozott, hogy a proletárdiktatúra „össznépi állammá” fejlődésének az 1987. nyári KB-ülésen meghirdetett vízióját miként kell értelmezni. Ennek a lényegét abban ragadták meg, hogy az „össznépi

állammá” fejlődés során az állam elnyomó funkciói egyre inkább háttérbe szorulnak a szervező, döntésorientáló funkciókkal szemben. A politikai rendőrség úgy látta, hogy ebben a folyamatban az olyan „konstruktív elégedetlenség”, amelyik „többet, jobbat akar”, előrevivő szerepet játszik. Nyilván itt is az elhatárolási ismérvek okoztak gondot: hol húzódik a konstruktív elégedetlenség politikai tűréshatára? Az állambiztonság szerint itt nem lehetett éles vonalat meghúzni, hanem inkább egy szélesebb sávban gondolkodtak, amelyhez az eligazodási pontokat a Politikai Bizottságnak a fentebb már említett 1986. július 1-jei határozata adta meg. Ehhez kapcsolódott szorosán Grósz Károlynak a parlamentben 1987 őszén tett következő kijelentése: *„Akik hajlandók velünk együttműködni a mostani helyzetben, elfelejtjük, hogy tegnap, meg tegnapelőtt miket mondtak.”* A politikai rendőrség tehát úgy értékelte, hogy a közmegegyezésre, a nemzeti egység kialakítására való törekvés az egyes ellenzéki csoportok esetében enyhébb elbírálást eredményez, és ez az állambiztonság részéről nagyobb differenciálási képességet és toleranciát igényel majd.

Időközben egyre szaporodtak az új egyesületek, klubok, ami a politikai rendőrséget újabb feladatok elé állította. Már nem tekinthettek ellenséggként minden új szerveződésre, mert a stabilizáció, a kibontakozás érdekében a pártvezetés is szélesebb együttműködést hirdetett meg. Az állambiztonság álláspontja az volt, hogy minden olyan egyesület, amely „nem hordoz ellenséges törekvéseket”, alakuljon meg, de továbbra is figyelemmel kell kísérni őket. Az értekezleten úgy értékelték a szakkollégiumok helyzetét, hogy noha pozitív volt a kezdeményezés, 1988-ra az ellenséges körök bázisaivá váltak. Az eltorzulás okát a fiatalok „politikai iskolázatlanságában”, valamint a „politikai felügyelet” és „irányítás” hiányosságaiban látták, aminek következtében a politikai rendőrség szerint a szakkollégiumok nem segítették, hanem „keresztették” a párt politikáját.

Az új útlevétörvény szintén nehezebb feladatot rótt az állambiztonságra. A világútlevél bevezetését a felső vezetés „hangulatjavító” célzattal indokolta, ám a politikai rendőrség szerint szerencsésebb lett volna a nyilvánosság előtt, hogy erre az intézkedésre valóban megértek a feltételek. A felső vezetés „hangulatjavítási” szándéka nem mentette fel az állambiztonságot a célszemélyek külföldi utazásainak további megfigyelése alól, ám ezt sokkal nehezebb körülmények között kellett tovább végeznie. A szabadabb utazással megnövekedett felelősség és munkateher mellett a politikai rendőrségnek külön oda kellett figyelnie azokra az Erdélyből áttelepült személyekre, akik a magyar ellenzéki csoportokkal együtt aktív tevékenységet folytattak. Őket ellenőrizte ugyan az állambiztonság, de várták, hogy az MSZMP Politikai Bizottsága foglaljon egyértelműen állást a határ esetleges teljes megnyitásáról.

Mindeközben a csoportfőnökség munkájának feltételeit is érintette az egyre nehezőülő gazdasági helyzet. Nyilvánvaló volt számukra, hogy a hálózati munkára nem fognak külön eszközöket kapni. Ez azt jelentette, hogy a meglévő keretet kellett célszerűbben elosztaniuk annak érdekében, hogy kellőképpen tudják kompenzálni a „lelkiismeretes és eredményes” munkát végző hálózati személyek tevékenységét, ugyanakkor csökkenteni kényszerültek az olyan ügynökök számát, akik kevés jelentést adtak le, és évek óta nem végeztek érdemi munkát. Ez utóbbiak leépítését azzal is alátámasztották, hogy a társadalmi kapcsolatoktól is sok információt megkapnak, és erre felesleges hálózatot szervezni, így tehát gazdasági okokból az állambiztonság „racionalizálni” kényszerült a hálózati munkát is.

A gazdasági problémák mellett a személyi jövedelemadó bevezetése és a személyi szám szerinti nyilvántartás is – a hálózati személyek könnyebb dekonspirálódása miatt – komplikálta az állambiztonság munkáját. A lebukás veszélye miatt a „K” lakásokat legalizálni kellett. Ennek érdekében az adóhatóságok felé intézkedtek, hogy *„ez a terület az állambiztonsági érdekeknek megfelelően SZT állománnyal védve legyen”*. Ennek kapcsán szükségesnek látták végiggondolni a „K” lakások eddigi rendszerét, és felhívták arra a figyelmet, hogy a „nagyobb konspirációs biztonság” miatt a rugalmasabb „F”, azaz

fizetővendég lakásokkal kellene számolni a jövőben. Azt is megemlítették az aktívaértekezleten, hogy a gazdasági kényszerek miatt nem fognak tudni mindenben eleget tenni a baráti állambiztonsági szervek kéréseinek.

Részben a gazdasági helyzettel, részben pedig biztonsági okokkal függött össze, hogy a hírszerző eszközök lecserélését is tervezték 1988 második felére. A csoportfőnökség gépkocsi-állományát rádiótelefonnal és kisebb telefonközponttal szerelték fel az akciók eredményesebb lebonyolítása érdekében. Konspirációs szempontból fontos fejlemény volt az úgynevezett „crossbar” telefonvonal bevezetése. Ez nyilván – a hívott számok automatikus rögzítése miatt – a csoportfőnökség vidéki hálózati kapcsolatainak beazonosíthatóságát érintette érzékenyen. További lényeges pont volt a szamizdat irodalom terjesztésének akadályozása és a lakhelyellenőrzés kérdése. A politikai rendőrségnek itt azt kellett mérlegelnie, hogy az esetleges nyílt intézkedés eredménye arányban áll-e Magyarország külkapcsolatait is érintő nyugati sajtóvisszhanggal.¹⁹

Ez annál is inkább fontos kérdés volt, mert az 1988. március 15-ei magyarországi ünneplések kapcsán a nyugati sajtót legfőképpen a nem hivatalos események érdekelték. A március 7-ei parancsnoki értekezleten a közelgő március 15-ére kellett felkészülni. A politikai rendőrség a korábbiakhoz képest „nehezebb operatív helyzetre” készült, és az alapvető cél továbbra is az volt, hogy az utcán „ne a rendőri fellépés domináljon”. Három fázisban készült az állambiztonság az ünnepre. A megelőző időszakban az információgyűjtés és -elemzés mellett „figyelmeztető beszélgetéseket” kívántak tartani a szamizdat kiadókkal, amelynek során az érintettek tudomására kívánták hozni, hogy a „rendőrség felkészült”, és *„amennyiben március 15-én a »spontán« ünneplések túllépi a demokratikus kereteket és rendbontás történik”,* azokért elsődlegesen őket teszik majd felelőssé. Az ünnep napjára megerősítették, hogy nyílt rendőri intézkedésre „csak rendbontó, garázda magatartás” esetén kerülhet sor, viszont a felvonulás útvonalát a rendőrség szabja meg, és a „hangadó személyeket” az állambiztonság fénykép, video, tanúk útján dokumentálni fogja. Az ünnepet követő napokra a „negatív szereplők” személyazonosítását tűzte ki célul a politikai rendőrség, mellyel a szabálysértési eljárások megindításának a lehetőségét kívánták biztosítani.²⁰

A Horváth József csoportfőnök, vezérőrnagy által 1988 áprilisában a Magyar Népköztársaság ellen irányuló imperialista propagandáról készített összefoglaló szerint a nyugati hírügynökségek a hivatalos ünneplésekről csak szűkszavúan, tárgyilagosan tudósítottak. Ezzel szemben a nem hivatalos felvonulásokról és megemlékezésekről terjedelmes írásokban számoltak be, és írtak az egyes ellenzéki személyek elleni rendőri intézkedésekről is. Úgy értékelték, hogy a korábbi évek ünnepeihez képest 1988-ban az ellenzék nemcsak általánosságban hangoztatta az emberi jogokat, hanem hangsúlyozottan követelték a szovjet csapatok távozását, a kormány lemondását, igazi reformok bevezetését, és elítélték a romániai magyarok erőszakos asszimilációját. A nyugati sajtó szerint az ellenzéknek azon a napon kettős célja volt: egyrészt felmérte a saját erejét és befolyását a tömegekre, másrészt igyekezett kipuhatolni a rendszer tűrőképességének határait. A rendőrség szerepéről azt írták, hogy „bár rendkívül nagy erővel” vonult ki, de a provokációk ellenére is mindvégig a háttérben maradt, tehát egyértelműen toleránsnak minősítették a magatartását. Az összefoglaló anyagban azonban a csoportfőnök megjegyezte, hogy a nyugati sajtóban a várható későbbi értékelő írások már torzítani fognak. Egyrészt a felvonuló tömeg létszámát erősen felfelé fogják kerekíteni, másrészt az egyes ellenzéki személyekkel kapcsolatban alkalmazott „előzetes korlátozó rendőrhatalósági intézkedéseket” majd a „hatalom idegességének” és „belső bizonytalanságának” fogják tulajdonítani.²¹ A „belső bizonytalanság” nem volt alaptalan feltételezés, mert annak ellenére, hogy a rendőri fellépést csak nyílt, garázda magatartás esetén szándékoztak bevetni, a március 15-ei ünnep reggelén preventív módon vettek őrizetbe ismert ellenzéki személyeket.²² A nyugati sajtó a budapesti eseményeket egyöntetűen az európai szocialista országokban végbemenő változások részének tekintette, és határozottan azt a véleményt fogalmazták meg, hogy a gazdasági

reformot drasztikus politikai reform nélkül nem tudják majd végrehajtani. Logikus érvelésük szerint az emberek a gazdasági kényszerek szülte életszínvonal-csökkenéssel járó nehézségeket csak akkor fogják tudni elviselni, ha ehhez felülről jövő, tudatosan irányított politikai átalakulás is kapcsolódik.²³

Ezt nagyon jól látták Nyugaton, ugyanis az ellenzéki csoportok törekvése elsődlegesen a politikai reformokra irányult, mint ami előfeltétele volt a gazdasági reformoknak is. A szocialista rendszer zártsága kitermelte – a nyugati tendenciákkal is egybeesően – az emberi jogok valódi megélésének igényét. A pártvezetés is felismerte ezt, amit a világútleveél bevezetése és a tájékoztatáspolitikai változásai is mutattak. A fojtó légkörű egypártrendszer helyett a tömegek nyitott társadalomban kívántak élni, ennél fogva egyre nagyobb teret kellett engedni a vélemény szabad kimondásának, a szabad szerveződéseknek és az utazásoknak. 1988 első felében számos olyan esemény történt, amit itt érdemes felidézni. Január 28-án Budapesten vitát rendeztek a nyilvánosságról, és felhívást adtak ki a Nyilvánosság Klub megalakítására.²⁴ Néhány nap múlva, január 30-án tartotta meg első nyilvános ülését a Magyar Demokrata Fórum a Jurta Színházban. Január folyamán megtartották Budapesten az első tőzsdenapot, több kisszövetkezet és szervezet önálló kiadói jogot kapott (pl. Maecenas), februárban újraindult az 1986-ban betiltott Rakpart Klub, megalakult a Vállalkozók Országos Szövetsége. Március–áprilisban felgyorsultak az események: felhívás jelent meg a Szabad Kezdeményezések Hálózatának létrehozására, megszűnt a Tájékoztatási Hivatal, megalakult a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz), kizárták az MSZMP-ből Bihari Mihályt, Bíró Zoltánt, Király Zoltánt és Lengyel Lászlót. Május 1-jén megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata,²⁵ május 14-én a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete, június 5-én a Történelmi Igazságtétel Bizottsága jelentette be megalakulását.²⁶

Érthető, hogy a politikai rendőrségnek is folyamatosan alkalmazkodnia kellett a változásokhoz. Politikaszolgálati szerepéből adódóan a pártvezetés döntéseit alapul véve kellett hol megelőzni, hol pedig követni az igen gyors eseményeket. Az 1988. június 6-án megtartott parancsnoki értekezlet emlékeztetőjéből kiderül, hogy az állambiztonság kereste a munkájához az eligazodási pontokat. Egyértelművé tették, hogy a politikai rendőrségnek az egyik ilyen biztos pont az akkor hatályos Büntető Törvénykönyv által meghatározott „ellenséges tevékenység” volt, melynek felderítésére, dokumentálására, akadályozására és korlátozására vállalkoztak, de annál többre nem. Szóvá tették, hogy a politikai vezetés elkényelmesedett az utóbbi években, és 1988-ra hiányzott az az „egységes ellenségkép”, ami az állambiztonsági munkát orientálhatta volna. Elhangzott az értekezleten az is, hogy *„senki ne várja el, hogy az állambiztonsági munka előbbre tartson, mint a politikai munka”,* ami nyilván azt jelentette, hogy a politikai rendőrség nem kívánt politikai döntéseket hozni. Ehhez kapcsolódott, hogy várták véleményezésre az új egyesületi törvény tervezetét, ami a munkájukat is meghatározza a jövőben. Annyit már a június 6-ai értekezleten is rögzítettek, hogy egy egyesület vagy bármely más szervezet tevékenysége önmagában nem azonosítható egyes tagjai ellenséges tevékenységével és szándékaival. Az állambiztonság feladata az volt, hogy ezekből a szervezetekből kiszűrje a célszemélyeket, és operatív eszközökkel figyelje és akadályozza tevékenységüket. Hasonló volt a hozzáállás a sajtóorgánumokhoz is. Nem a szerkesztőségek ellenőrzése volt a cél, hanem annak felderítése, hogy ki akar titoknak minősített információt megjelentetni.

Ezen az értekezleten is szóba került a hálózati személyek és a hivatalos kapcsolatok kérdése. A gondot egyrészt a hálózati személyeknek az ellenzéki csoportokba való beépülése okozta, mert arra kellett vigyázni az állambiztonságnak, nehogy ők vigyék be az ellenséget az úgynevezett védett objektumba. Másrészt pedig az újonnan alakuló szervezetek vezetői hivatalos kapcsolatnak minősültek, és a politikai rendőrségnek fel kellett venni velük a kapcsolatot. Az emlékeztetőből kiderül, hogy 1988-ra a hivatalos kapcsolatok egy része elzárkózó magatartást tanúsított, és erre lehetett számítani az új szervezeteknél is.²⁷

A nyár folyamán aztán az említésre érdemes ellenzéki megmozdulások mellett további új szervezetek alakultak meg, és a politikai vezetésben is történtek változások. Vessünk ezekre is egy pillantást, természetesen a teljesség igénye nélkül! Június 12-én Grósz Károly a munkásörparancsnokok országos értekezletén kijelentette, hogy ha szükséges, akkor adminisztratív eszközöket is igénybe vesznek az ellenzékkel szemben. Június 16-án, a Nagy Imre és mártírtársainak 30 évvel azelőtti kivégzésére való – a Történelmi Igazságtétel Bizottság felhívására történt – ellenzéki megemlékezések során bebizonyosodott, hogy Grósz Károly nemcsak fenyegetőzött, mert a rendőrség kordont állított fel, majd erőszakkal oszlatta fel a felvonuló tömeget. Júniusban megalakult egy újabb szakszervezet, a Tudományos Dolgozók Szakszervezete, majd megalapították a Magyar Közvélemény-kutató Intézetet.²⁸ Pozsgay Imrét államminiszterré választották, Nagy Sándor lett a Szakszervezetek Országos Tanácsa új főtitkára. Nagy Sándor júliusban bejelentette, hogy törvényben kell szabályozni a dolgozók sztrájkjogát is, de ügyelni kell arra, hogy a munkabeszüntetés ne kaphasson politikai jelleget. Augusztusban a KISZ felvetette, hogy nem tudja vállalni az egész ifjúság érdekképviselőjét, ezért javaslatot tett a Magyar Ifjúság Országos Tanácsának a létrehozására, amely népfrontként tömörítette volna a fiatalok egyenjogú szervezeteit, köztük a KISZ-t is. Augusztus 19-én az államalapítás tiszteletére tartott ünnepségen az Elnöki Tanács elnöke kijelentette, hogy új alkotmányra van szükség, amely egyértelműen szabályozza az állampolgárok és a hatalom viszonyát. Augusztus végén Balatonszárszón a szakkollégiumok és klubok, ellenzéki szervezetek társadalompolitikai találkozót tartottak.²⁹ A Szárszó'88 elnevezésű tanácskozáson záródokumentumot fogalmaztak meg, ajánlást tettek a készülő egyesülési és gyülekezési jogról szóló törvénytervezetekhez, valamint „Szárszói Front” névvel alapítói nyilatkozatot tettek egy országos hatáskörű, független politikai-társadalmi szervezet létrehozására.³⁰

1988 nyarán jogtudományi tanulmányok jelentek meg a szabadságjogok értelmezéséről. A politikai intézményrendszer reformja megkövetelte az állampolgári jogok újragondolását is, és még mielőtt az alapvető jelentőségű törvények megszülettek volna, neves jogászok fejtették ki álláspontjukat a *Világosság* című folyóiratban. Schmidt Péter a fogalmak lehetséges értelmezéseinek vizsgálata során a szabadságjogoknak a politikai rendszerben elfoglalt helyét elemezte. Ez újszerű megközelítés volt a jogi szakirodalomban. Schmidt rámutatott arra, hogy a szocialista értelmezésben egyre inkább előtérbe kerül az államhatalom korlátozhatósága és a szabadságjogok jogi garanciarendszerének kimunkálása. Hangsúlyozta a politikai szabadságjogok fontosságát, és egyértelműen arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állam elé állított jogi korlátok nélkül nem lehet elérni a szabadságot.³¹

Holló András arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1972-es alkotmánymódosítás óta nem valósult meg az alapjogok törvényi szabályozása. Szerinte a jogok feletti állami ellenőrzés csak törvényességi lehet, a bírói jogvédelmet biztosítani kell, és a jogok érvényesülésének hatósági jogi korlátja az utólagos állami beavatkozás modelljét kell követnie.³² Kilényi Géza az egyesülési és a gyülekezési jogról írt tanulmányt. Ekkor már zajlott a törvények tervezetének előkészülete, és Kilényi modellértékűnek és a demokrácia fokmérőjének tekintette a spontán állampolgári kezdeményezésekhez kapcsolódó jogok biztosítását. Kimondta azt, hogy egy monolitikus, központból vezérelt politikai intézményrendszer keretei között nagyon kevés tere lehet a társadalmi önszerveződésnek, és ez volt a helyzet Magyarországon is. Emlékeztetett arra, hogy 1976-ban a jogrendszer részévé vált³³ az ENSZ 1966-os Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, mégsem épültek ki a jogok garanciái. Úgy vélte, hogy a törvények megalkotása előfeltétele annak, hogy a bürokrácia részéről megszűnjön az önszerveződésekkel szembeni bizalmatlanság.³⁴

Láthatjuk, hogy szélesebben haladtak előre az események és a tudományos életben is a változások, a politikai rendőrségnek így már a tavaszi álláspontjához képest is tovább

kellett lépnie. Az 1988. szeptember 12-én megtartott parancsnoki értekezleten be kellett látniuk, hogy nem várhatnak arra, hogy majd „tisztá kép” lesz, hosszabb távra szóló iránymutatást kapnak, és a politikai vezetés megmondja, mit kell csinálniuk. Szembesültek azzal, hogy nekik maguknak kell a tájékozási pontokat megtalálni a napi feladatokhoz, és saját kezükbe venni az események irányítását. Úgy értékelték a helyzetet, hogy „egy új szocializmuskép formálódik”, az ebben való eligazodást azonban számukra különösen két tényező nehezítette. Egyrészt megjelentek a „polgári ideológiai töltésű” nézeteket hordozó féllegális, legális alternatív szervezetek, amit nem volt egyszerű a szocialista rendszerben elhelyezni. Másrészt azt is felmérte a politikai rendőrség, hogy „egysíkúshoz szokott” a gondolkodásuk, ezzel szemben a kialakult helyzetben differenciálási képességre volt nagy szükség. A politikai vezetés bizonytalansága ellenére az állambiztonságnak folytatnia kellett a munkát, és alkalmaznia kellett az érvényben levő parancsokat. Ez azért jelentett nagy gondot, mert az állambiztonsági munkát szabályozó parancsok alapvetően az illegális tevékenységre irányultak, 1988-ra azonban az addig üldözött csoportok helyzete a legalizálódás irányába mozdult el. Már folytak az egyesülési és gyülekezési jogról szóló törvények előkészületei, ám ezek még nem nyújthattak biztos fogódzót az állambiztonságnak. A pártvezetés egyre toleránsabbnak bizonyult az újonnan alakuló szervezetekkel szemben, és az a helyzet állt elő, hogy az időközben bejegyzett új szervezetekkel kapcsolatban az állambiztonságnak már egyfajta védelmi funkciót is el kellett látnia. Az állambiztonság alapvetően az illegális tevékenységek felderítésére és dokumentálására fókuszált, a legális szervezeteket azonban – a pártállam sajátos felépítéséből adódóan – védenie kellett. Mivel a pártállamban minden legálisan létező szervezetnek a szocializmus építését kellett szolgálnia, az állambiztonság politikaszolgálati szerepéből adódóan a legális/illegális kategória volt a munkájukat meghatározó ismérv. Ebben az átmeneti időben azonban ez a fekete-fehér képlet megdőlt, relativizálódott az illegalitás/legalitás fogalma és a belső ellenzék megítélése, viszont a helyzetre alkalmazható új állambiztonsági parancsot még nem adtak ki. A parancsnoki értekezletek anyagát olvasva az a benyomásunk támad, hogy a politikai rendőrség egy kicsit magára maradt az ellentmondás feloldásában. Segítségül a marxista dialektika törvényeit próbálták alkalmazni, ami az ő értelmezésükben azt jelentette, hogy ha az új szervezetek – külön nevesítve az emlékeztetőben az MDF,³⁵ SZKH,³⁶ Fidesz – legalitást nyernek az új egyesületi törvénnyel, továbbra is kell állambiztonsági munkát végezniük velük kapcsolatban. Ez konkrétan azt jelentette, hogy fel kellett deríteniük a társadalomellenes tevékenységet végző személyeket, de magát a szervezetet a tagsággal együtt hagyni kellett szabadon tevékenykedni. Információik szerint ezek az új szervezetek igyekeztek saját köreikben a szélsőséges személyeket elszigetelni, és az állambiztonság ehhez kívánt segédkezet nyújtani. Preventív módon igyekeztek kiszűrni azokat a szervezeteket, amelyeknek hivatalosan deklarált céljai ellenségesek voltak. Ehhez szélesebbre tárták az információszerzési és védelmi tevékenységet, és ezzel egyidejűleg szűkebbre vonták az intézkedések skáláját.³⁷

A politikai rendőrségnek 1988 őszén konkrétan a névtelen levelek, röpcédulák, falfirkálások minősítése jelentett nagy gondot. Az október 31-ei parancsnoki értekezleten felvetődött, hogy ezeket a jelenségeket tartalmuktól függően a politikai bűncselekményektől át lehetne sorolni a személyiségi jogokkal vagy a véleménynyilvánítás jogával összefüggő bűncselekmények kategóriájába. Sőt, ezen túlmenően a politikai rendőrség az alternatív csoportok és személyek által keletkeztetett összes iromány kezelését és minősítését is megoldandó feladatnak tekintette. A dilemmát az okozta, hogy jogilag nem lehetett ellenségesnek minősíteni pl. egy tüntetésre felhívó röplapot, ugyanakkor megítélésük szerint ezek az anyagok az ellenséges tevékenységet szolgálták. Ezért úgy döntöttek, hogy a készítő személyének megállapítása érdekében a nyomozati munkát minden esetben elvégzik, ám az „elkövető” kilétének megismerése esetén feleslegesnek tartották a bizalmas nyomozás elrendelését is. Arra is felkészültek, hogy a gyors események hatására az addig passzívabb társadalmi rétegek is elkezdnek politizálni, és ez szükségessé tette, hogy a megyeszékhelyeken kívüli nagyobb

városokban is kiépítsék a megfelelő kapcsolatokat. Ezzel egyidejűleg tervezték kibővíteni az állambiztonsági önkéntes rendőri csoportok számát is, akiket rendkívüli eseményekkel kapcsolatos feladatokra is fel akartak készíteni.³⁸

Az 1988-ban megtartott utolsó, december 5-ei parancsnoki értekezlet emlékeztetője szerint az állambiztonságnak továbbra is nyitott kérdés volt az „ellenség” meghatározása. Kiindulópontjuk az volt, hogy *„az ellenség nem tűnt el, csupán rugalmasan alkalmazkodott a társadalmi valóság változásához, a legalitáshoz, és a különböző alternatív szervezetben vezető szerepre tett szert”*. Nyilván ez a mondat megérne egy hosszabb elemzést, most azonban annyit kell megjegyeznünk, hogy a politikai rendőrséget – saját bevallása szerint is – eleinte elbizonytalanította az, hogy a politikai vezetés által ösztönzött társadalmi demokratizálódás következtében az alternatív szerveződések politikai erőként jelentek meg, és az addig ellenségnek tekintett személyek és csoportok legalitást nyertek, sőt politikai alternatívát jelentettek. Ezért láthatjuk azt, hogy 1988 második felétől már egyre inkább az „alternatív csoportok” kifejezést használja az állambiztonság, és a szó jelentéséből kiindulva az „alternatíva” nem jelenthetett egyúttal „ellenséget” is. Ezen az év végi parancsnoki értekezleten a politikai rendőrség célul tűzte ki az állambiztonsági munka minden területen való reformját, aminek központi eleme a nagyobb rugalmasság és decentralizálás volt. Külön kiemelték, hogy a hálózati munkát az eddigiekhez képest árnyaltabban kell majd végezni, mert az információk elemzése során meg kell tudni különböztetni a „progresszív mozgásra” vonatkozó információkat az „ellenséges tevékenységre” vonatkozóktól.³⁹

Még mielőtt rátérnénk az egyesületi és gyülekezési jogról szóló törvényjavaslatok parlamenti vitájának és az állambiztonsági parancsnoki értekezletek 1989-es anyagának bemutatására, nézzünk meg egy konkrét, röplapterjesztéssel kapcsolatos esetet, amely jól mutatja az 1988-as év állambiztonsági munkájában beállt változásokat, valamint a vélemény-bűncselekményekhez való hozzáállás szelídülését. A röplap a szakszervezetből való kilépésre hívott fel, és valódi érdekképviselőt követelt.

„Apu, mikor megyünk már megint stencilezni?”⁴⁰

Ez a kérdés 1988 februárjában hangzott el Budapest III. kerületében egy bérlakás liftjében. A ház egyik lakója a liftben együtt utazott egy férfival és annak kb. tízéves kisfiával, aki a stencilezésről kérdezte édesapját. A lakótárs ezt jól megjegyezte, mert amúgy is „rendszerellenes” személynek ismerte az édesapát. Amikor a rendőrök röplapok után kutattak, tanúkat kerestek és adatokat gyűjtöttek, a lakótárs ezt az információt elmondta nekik, és hozzátette, feltételezi, hogy az illető „képes” röplapok készítésére.⁴¹

A szóban forgó röplap a „Ki a szakszervezetből!” címet viselte, és 1988. január 6-ról 7-re virradó éjszaka Budapest különböző kerületeiben több mint kétezer példányt helyeztek el belőle, főleg levélszekrényekben. A politikai rendőrség birtokába került röplapok alapján megindult a vizsgálat, és 1988. január 12-én a Belügyminisztérium III/1. osztálya jelentést készített az ügyről. A jelentés szerint az „ismeretlen tettesek” a szakszervezeteket, különösen a Szakszervezetek Országos Tanácsát (SZOT) bírálták. A bírálat lényege az volt, hogy a SZOT nem folytat igazi érdekvédelmi tevékenységet, hanem helyette a párt érdekeit szolgálja ki, elbürokratizálódott, nem demokratikus módon működik, és vezetői a saját hatalmukhoz ragaszkodnak. A röplapon felvázolták, hogy ezzel szemben mit várnának el az „igazi” szakszervezetektől, és ennek érdekében felhívják az embereket a tagdíjfizetések tömeges megtagadására, a szakszervezetekből való tömeges kilépésre, valamint érdekvédelmi bizottságok alakítására.

A január 12-ei BM-jelentés utalt arra, hogy a szakszervezetek, mint a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjének részei, különleges védelemben részesülnek. A politikai rendőrség megítélése szerint a röplap szövege, az érvelés módja, valamint „éles” és „ellenséges” hangneme gyűlölet keltésére alkalmas, ezért elvileg a röplapok készítői

és terjesztői megvalósították a „nyilvánosság előtt elkövetett izgatás büntettét”. Ezzel a büntetőjogi tényállással azonban ekkor már óvatosan bánt a Belügyminisztérium, mert „napirenden” volt a politikai rendszer átfogó reformja, amibe a szakszervezetek és az érdekvédelem megújítása is beletartozott. Ezért a jelentés készítője nem javasolta, hogy az ügyben „állam elleni bűncselekmény miatt” rendeljenek el nyomozást. Ehelyett arra hívta fel a figyelmet, hogy mivel engedély nélkül állítottak elő és terjesztettek sajtóterméket, tettük megvalósítja a sajtórendészeti vétséget és a sokszorosítógéppel való visszaélés szabálysértési tényállását. Ráadásul január 12-én a *Die Presse* című osztrák lap és az osztrák rádió is hírül adta, hogy „Magyarországon röplapokat terjesztenek, amelyek a szakszervezetekből való kilépésre szólítják fel a dolgozókat”.⁴² Így a nemzetközi visszhang miatt is javasolták azt, hogy az ügyben a Budapesti Rendőr-főkapitányság III/1. Alosztálya az ismeretlen tettes(ek) ellen ne izgatás büntette, hanem sajtórendészeti vétség alapos gyanúja miatt rendeljen el nyomozást.⁴³

A nyomozást ennek megfelelően másnap, 1988. január 13-án – február 29-ei határidővel – elrendelték.⁴⁴ Február 4-én a BM III/1. osztálya újabb jelentést készített, amelyben összegezték az időközben operatív technikai eszközökkel szerzett információkat (pl. szag- és ujjnyom-azonosítás/ujjlenyomat-azonosítás), valamint az előzetes írás- és nyelvész szakértői véleményeket. Ebből arra következtettek, hogy a röpcédulák terjesztésében ismert ellenzéki személyek vettek részt, és a lapok gépírásos eredetije ugyanazon a Robotron 202 típusú írógépen készült, mint a korábban terjesztett „Nyílt levél az országgyűlés tagjaihoz...” kezdetű irat,⁴⁵ a *Demokrata* című „illegális” folyóirat 1986. évi 11. száma, valamint a *Beszélő* című szamizdat kiadvány több száma. Mindezek azonban nem bizonyultak jogi erejű bizonyítékoknak, így a felelősségre vonáshoz további „operatív bizonyítékok” (pl. hálózati jelentés) kellett.⁴⁶

Így február 4-én a Belügyminisztérium III/III-6-b alosztályának vezetője, „*tekintettel a röplapok nagyfokú társadalomra [sic!] veszélyességére, nagy számára, a terjesztés szervezettségére*”, úgy határozott, hogy a tettesek felderítése érdekében bizalmas nyomozás keretében, „Robotron” fedőnéven, „Rendkívüli Esemény” dosszié nyitását rendeli el.⁴⁷

1988. január-február folyamán állampolgároktól, valamint szolgálatot teljesítő rendőröktől származó bejelentések következtében a politikai rendőrség birtokába jutott számtalan röplap. Célszemélyek megfigyelése során is keletkeztek az ügyben információk, továbbá ügynöki jelentések is tartalmaztak erre vonatkozó adatokat. A „Salamon” és „Szegecs” fedőnevű célszemélyeknél „3/e operatív technikai rendszabály”-t, azaz lehallgató készüléket működtettek. A lehallgatott beszélgetésekből olyan személyek neveit tudhatta meg a politikai rendőrség, akik a röplapok terjesztésében vettek részt, és az is kiderült, hogy a város mely részeiben szórtak lapokat. A „Keszthelyi Zoltán” fedőnevű titkos megbízott pedig február 22-én beszámolt a Hazafias Népfront Belgrád rakparti termében a szakszervezetek munkájáról tartott február 19-i előadásról. Az előadás a Népfront keretén belül működő vitaklub, a Rakpart-klub rendezvénye volt. Az intézmény 1982-től működött, 1986-ban felfüggesztették a működését, mert egy 1956-tal kapcsolatos vitában minden véleménynek szabad teret engedett, és ezt a tágan értelmezett szólásszabadságot akkor nem vették jó néven a hivatalos szervek. A kényszerszünet után 1988. február 19-én tartották a második vitaestet „*Kiútkeresők – a politikai intézményrendszer és az értelmiség érdekvédelme*” címmel.⁴⁸ Az ügynök erről az előadásról jóformán semmi érdemit nem jelentett arra hivatkozva, hogy csak a „büfé mellett maradt neki hely”, és onnét „elég rosszul lehetett hallani az előadást”. Azt azonban elmondta a tartótisztnek, hogy „a terembe igyekvőknek egy kb. 55 év körüli, alacsony, őszes hajú, szemüveges, sovány testalkatú férfi kezéből osztogatta a »*Ki a szakszervezetből*« c. röplapot”, és hozzátette, hogy a „nagy tülekedésben a férfi ruházatát nem tudtam megfigyelni”. „Keszthelyi Zoltán” a röplapot átadta a tartótisztnek, és további feladatul kapta tőle, hogy vegyen részt a Rakpart-klub következő, február 26-i előadásán, amelynek témája „A nyilvánosság kockázata” volt.⁴⁹

Az összegyűlt információk alapján március 3-án intézkedési tervet állított össze a III/III-6-b alosztály. Ebben az állt, hogy az előzetes véleményeket további jogi, nyomdai és nyelvész szakértői vizsgálatokkal meg kell erősíteni, a röplapokon található latens nyomokat fel kell kutatni, fényképes adatgyűjtést kell folytatni, ellenséges ellenzéki személyek gépirásmintáját be kell szerezni, alkalmoszerűen operatív meghallgatásokat kell tartani a röpcédulákat beszolgáltató személyek körében, a bizalmas nyomozást folytatni és a keletkezett anyagokat folyamatosan értékelni kell, az elhárítási területen foglalkoztatott hálózati személyeket pedig az előállítók és a terjesztők kilétének felderítése érdekében feladattal kell ellátni. Az intézkedési terv végrehajtása nem bizonyult eredményesnek, mert a Budapesti Rendőr-főkapitányság Állambiztonsági Vizsgálati Alosztálya vezetője 1988. április 11-én úgy döntött, hogy az ismeretlen tettesek ellen sajtórendészeti vétség alapos gyanúja miatt elindított nyomozást megszünteti. A megszüntető határozat indokolásában az állt, hogy „ismeretlen tettesek 1988. január 6-án és 7-én a Szakszervezetek Országos Tanácsa működésével kapcsolatos A/5 nagyságú, írógéppel készített és nyomdai eljárással sokszorosított röplapokat terjesztettek” Budapest különböző kerületeiben. A rendőrség összesen 2100 röplapot foglalt le. A röplapok sajtóterméknek minősültek, mivel azonban a készítők és a terjesztők nem rendelkeztek a szükséges engedéllyel, cselekményük az akkor hatályos Büntető Törvénykönyv⁵⁰ 213. § (1) bekezdés a) pontja szerint kimerítette a sajtórendészeti vétség tényállását. Az indokolás szerint a „nyomozás során az elkövetők kilétét” nem sikerült megállapítani, „és további eljárástól sem várható eredmény”, ezért került sor a nyomozás megszüntetésére.⁵¹ Így tehát a fentiekben idézett, liftben elhangzott kérdésről sem sikerült bebizonyítani, hogy összefüggésben állt-e ezzel a cselekménnyel.

A rendőrségi nyílt nyomozás megszűnése azonban nem vonta maga után azonnal a bizalmas, titkosszolgálati eszközökkel történő felderítő tevékenység megszűnését is. Ez tovább folyt 1988 őszéig. 1988. október 17-én a belügyminisztérium III/III-6-b alosztálya összefoglaló jelentést készített a „Robotron” fedőnevű Rendkívüli Esemény dosszié ügyében. A jelentésben összegezték a – fentiekben említett – jóváhagyott intézkedési tervben foglaltak végrehajtását. A jelentésből kiderül, hogy az alosztály a felderítés során együttműködött a Belügyminisztérium és a rendőrség más szerveivel is. A BRFK III/III. osztálya segítségével a „feltételezett terjesztők beazonosítása érdekében fényképes adatgyűjtést” végeztek, a BM III/2. osztályával a „terjesztés helyszínén látott zöld színű Lada típusú személygépkocsi” szerepének megállapítása végett együttműködtek (kiderült, hogy a gépkocsi nem volt összefüggésben a röplap terjesztésével), folyamatosan egyeztettek több kerületi rendőrkapitánysággal, és megjegyezte a jelentés, hogy ezek során nem keletkezett „új, operatív értékű információ”. A rendőri szervekkel való munkakapcsolaton túl az alosztály feladattal látta el az elhárítási területen foglalkoztatott hálózati személyeket „az előállítók és terjesztők kilétének felderítése érdekében”.

Az összefoglaló jelentés szerint a „keletkezett információk” arra utaltak, hogy „a röpcédula előállítói és terjesztői a belső ellenséges ellenzék különböző csoportjaiból tevődnek ki”, amelyet alátámasztott – a már említett – gépirással kapcsolatos szakértői vizsgálatok eredménye is. Ezek alapján, valamint „a BM III/III-4. Osztályon keletkezett 3/e operatív rendszabályon keletkezett információk” alapján feltételezték azt, hogy a röpcédulák terjesztését már a korábban is megfigyelt „célszemélyek”⁵² végezték.

Érdekes, hogy az összefoglaló jelentésben az áll, hogy a BRFK III/1. Vizsgálati Alosztálya az ismeretlen elkövető(k) ellen nagy nyilvánosság előtt elkövetett izgatás büntetnének alapos gyanúja miatt rendelte el a nyílt nyomozást. Ez a megállapítás azonban nincsen összhangban a dossziében található iratokkal, mert eszerint csak sajtórendészeti vétség miatt indult meg a nyomozás, és nem is található információ a jóval súlyosabb megítélés alá eső izgatás büntetése miatti nyomozás elrendelésére. Ennek az ellentmondásnak az

lehet az oka, hogy miután a röplapterjesztésről tudomást szerzett a politikai rendőrség, megállapították, hogy a cselekmény elvileg megvalósítja az izgatás büntetettét. Így tehát az is felmerült, hogy izgatás miatt rendelik el a nyomozást, erről azonban – fent utaltunk rá – hamar letettek, mert a társadalmi környezet ezt már nem fogadta volna kedvezően. Nehezen lehetett volna megindokolni, hogy miközben a politikai rendszer átfogó reformjáról zajlott a társadalmi vita, egyre nagyobb teret nyert a nyilvánosság, és már legálisan is lehetett kritizálni és vitatni – többek között – az érdekképviselői szervek tevékenységét is, a rendőrség izgatás gyanúja miatt nyomozást indít a szakszervezeteket bíráló röplapok előállítására és terjesztésére miatt. Valószínűleg a nyomozás elrendelésének a terve okozta azt a hibát, hogy az összefoglaló jelentésbe az izgatás büntette került. Mindenesetre nem található ennek más magyarázata a dossziében, és dokumentum csak a sajtórendészeti vétség miatti nyomozás elrendeléséről és megszüntetéséről lehet fel. Ez az ellentmondás azonban mutatja az időszak átmenetiségét, az ebből fakadó jogi és politikai bizonytalanságot, valamint azokat a dilemmákat, amelyekkel a rendőri szervek ekkor küzdöttek.

Az összefoglaló jelentés végén hangsúlyozták, hogy az írásszakértői vélemény szerint a kérdéses röpcédulát egy NDK gyártmányú „Robotron” típusú írógéppel készítették, a gépelésről és az írógépről azonban nem sikerült daktiloszkópiai vizsgálattal további adatokat megállapítani. Mivel az írógépet, illetve sokszorosító gépet, valamint a röplapot előállító személy(ek) kilétét a politikai rendőrség nem tudta felderíteni, és az ügy felderítésében eredmény szerintük a jövőben sem volt várható, a bizalmas nyomozás megszüntetésére és a keletkeztetett iratok irattározására tettek javaslatot. Ebben azonban rögzítették, hogy a gépírás elkövetőjének körözését továbbra is fenntartják.⁵³

Az összefoglaló jelentés javaslatára 1988. október 21-én Kummer György rendőrfőhadnagy úgy határozott, hogy a „Robotron” fedőnevű bizalmas nyomozást megszünteti és a 11-R-1537 számú rendkívüli esemény dossziét irattározza. A határozatot azzal indokolta, hogy egyrészt a felderítési lehetőségeik kimerültek, másrészt a röplap terjesztésétől eltelt közel egy év alatt újabb terjesztés nem történt. Az irattározást pedig azért tartotta indokoltnak, hogy *„esetleges újabb előállítás és terjesztés esetén az ügy feldolgozásához az anyagokat”* biztosítsák.⁵⁴ Mindezek alapján Kummer rendőr főhadnagy 1988. november 1-jén lezárta a dossziét.⁵⁵

Megfigyelhetjük, hogy az összefoglaló jelentés csak a röplapot előállító személyek felderítésének az eredménytelenségére utal, a terjesztők kilétének „ismeretlenségéről” hallgat. A terjesztők személyéről ugyanis szereztek információkat a bizalmas nyomozás során. Annak azonban nem találjuk nyomát, hogy ebben a konkrét ügyben a politikai rendőrség előtt már ismert és általuk megfigyelt célszemélyeket felelősségre vonták volna – akár sajtórendészeti vétség, akár izgatás büntette miatt. A kor sajátossága erre a magyarázat, mert ebben az időszakban a véleményszabadságnak egyre nagyobb teret kellett engedni. A gazdasági kibontakozást és a politikai intézményrendszer reformját a nyilvánosság egyre fokozatosabb megteremtése nélkül nem lehetett volna előre vinni, és erre jó példa lehet a „Robotron”-ügy. Nem sokkal korábban még egy ehhez hasonló ügyben talán vádat emeltek volna izgatásért, de 1988-ban – a röplapterjesztők kilétének ismerete ellenére – a sajtórendészeti vétség miatt indult eljárást is már a nyomozati szakaszban megszüntették. Jellemző az is, hogy a Rakpart-Klub működését 1986-ban betiltották, mert a véleményszabadságot túlságosan tágan értelmezte az 1956-os események megítélése kapcsán, 1988-ban azonban – a közjogi rendszerváltás előtt több mint egy évvel – újra biztosították a szabad működését. Az átmeneti időszak kettősége okozta azt, hogy ekkor már szabadon meg lehetett vitatni olyan kérdést, aminek röplap formájában való megjelenéséért az akkor hatályos büntetőjog szerint akár nyolc év szabadságvesztést is kaphatott volna az elkövető.⁵⁶ A politikai rendszer lazulásának egyértelmű jele volt tehát a Robotron-ügy, és látványosan tágult a pártállam tűrőképességének határa.

Az egyesülési és a gyülekezési jogról szóló törvények elfogadása

A kormány – a Robotron-ügy lezárása utáni napokban – 1988. november 10-én jóváhagyta az egyesülési és a gyülekezési jogról szóló törvénytervezeteket. A tervezetek hangsúlyos eleme volt az, hogy a különböző célú szervezetek mellett lehetővé váljon politikai pártok alapítása is. A jogalkotási folyamattal párhuzamosan, 1988. október–december folyamán sorra alakultak a politikai, közéleti és vallási jellegű szervezetek. Megalakult például a Nyilvánosság Klub, a Hazafias Népfront támogatásával a Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége, a Münnich Ferenc Társaság, a Szabad Demokraták Szövetsége, a Független Kisgazdapárt, a Magyarországi Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, a Márton Áron Társaság, a Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség.⁵⁷

Az egyesülési és a gyülekezési jogról szóló törvényjavaslatok benyújtására 1988. december 20-án került sor. Ahhoz, hogy ezeket az alapjogokat érintő jogszabályokat elfogadják, szükség volt az Alkotmány módosítására is.⁵⁸ Sőt, egy sor más, nagy jelentőségű javaslatot is az Országgyűlés elé terjesztettek ezzel egyidejűleg. A Németh Miklós vezette kormány eltökélt szándéka volt, hogy békés úton, jogszabályok megalkotásával segíti elő a rendszerváltozást. Az októberben elfogadott, lényegében a gazdasági rendszerváltás egyik biztosítékát jelentő gazdasági társaságokról szóló törvény⁵⁹ után nem tűrt halasztást a rendszer közjogi kereteinek a megváltoztatása. Ennek menetébe illeszkedett aztán az egyesülési és a gyülekezési jogról szóló törvények megalkotása is, amelyek elhárítani voltak hivatottak a jogi akadályokat az új politikai erők szerveződésének és működésének, valamint a vélemények szabad kinyilvánításának útjából. Ezt olyannyira fontosnak tartották, hogy a fajsúlyosabb törvényjavaslatok tárgyalásának megkezdése előtt – Grósz Károly és Huszár István képviselők önálló indítványára – az Országgyűlés úgy döntött, hogy március 15-ét nemzeti ünneppé és egyben munkaszüneti nappá nyilvánítják.⁶⁰ Így a következő évtől a március 15-ére várható megemlékezések is más megítélés alá estek, ami az állambiztonság szerepét is módosította.

Németh Miklós miniszterelnök a minisztériumok felsorolásáról szóló törvényjavaslat⁶¹ vitájában 1988. december 20-án hangsúlyozta, hogy fel kívánják oldani azt az ellentmondást, ami a párt, a kormány és a parlament viszonyában fennállt. Határozott célja volt az, hogy a párt ne avatkozzon bele közvetlenül a kormány munkájába, és ehhez az „egy tömbből faragott” párt és kormány felállás helyett a „kormányzópárt” fogalmát kellett értelmezni és alkalmazni.⁶²

A kormányzati struktúra átalakításának a tervéhez szervesen illeszkedett az egyesülési és gyülekezési jogról szóló javaslatok tartalma is, amit az Alkotmány módosításával egyidejűleg az 1989. január 10-ei parlamenti ülésen kezdtek el tárgyalni. Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter a három indítvány együttes exozéjában elmondta, hogy a gazdasági reformok visszafordíthatatlansága úgy biztosítható, ha a politikai rendszer is átalakul. Hangsúlyozta, hogy nem csupán a gazdasági visszarendeződéstől való félelem teszi szükségessé a politikai reformokat is, hanem a magyar társadalom modernizációja is ezt igényli. Azzal érvelt, hogy a társadalom nem fejlődhet tovább egy „autoratív” jellegű politikai rendszer keretei között, és az új alkotmány megszületéséig is – aminek már zajlott ekkor az előkészülete – biztosítani kell az alapvető jogok érvényesülését. Az egyesülési és a gyülekezési jogról szóló törvényjavaslatokat a politikai reform, ezen belül is a jogállamiság kiteljesítésében az első igazán konkrét lépésnek tekintette. Jelentőségét azzal támasztotta alá, hogy az új szabályozással az „állampolgároknak a közéletben való részvételét” szeretnék lehetővé tenni, ugyanis ezek alapvető szabadságjogok, amiket az állam nem adományoz, hanem a népszuverenitásból következően mindenkit megilletnek. A modernizálódás folyamatában az egyesülési jognak abban volt nagy szerepe, hogy az önszerveződések különböző formáin túl lehetővé tette kifejezetten politikai pártok alapítását is. Kulcsár Kálmán a gyülekezési jogot az exozében egyértelműen a vélemény

szabad kinyilvánításához és a szólásszabadsághoz kapcsolta, kiemelve azt, hogy a jogbiztonság feltétlenül megkívánja az akkori szabályozatlanság megszüntetését. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a gyülekezési jog elsősorban a „politikai érdekkifejezés szempontjából hátrányos helyzetűek eszköze”, azaz a demonstrációkkal bárki élhet, azok is, akiknek nincs más politikai eszközük az érintettek tudomására hozni álláspontjukat. A szabályozási javaslat ráadásul azt az elvet követte, hogy „amit a törvény nem tilt, azt szabad”, a jog korlátja az, hogy nem valósíthat meg bűncselekményt vagy arra való felhívást, és nem járhat mások jogainak és szabadságának sérelmével.⁶³

Míg a sajtótörvény parlamenti vitája visszafogottabb volt, az egyesülési és a gyülekezési jogról szóló javaslatok már élénk vitát váltottak ki. A két vita között eltelt több mint két év alatt nagyot változott a világ, és a képviselők is bátrabban fogalmazták meg az álláspontjukat. Erre példa Dr. Balla Éva képviselő felszólalása, aki a vitában a gazdasági és politikai reformok egymástól való elválaszthatatlanságára hívta fel a figyelmet. Úgy érvelt, hogy az „egyenjogúság, az információ szabad áramlása, nyilvánosság, jogállamiság nélkül nincsen üzleti biztonság, nincs piac, nincs verseny, nincs tudomány, vagy ha mégis, nem lesz belőle termelő erő”. Szerinte olyannyira kikopott a közéleti kultúra a szocializmus 40 éve alatt, hogy „tíz és százazrek kérdezni sem tanultak meg”. Ő fogalmazta meg azt is, hogy az akkori alkotmány sem tiltotta ugyan a pártalapítást, ám a gyakorlatban mégis az egypártrendszer valósult meg. Berecz János, az MSZMP KB titkára a vitában utalt a párt májusi országos értekezletére, amikor a jogállamiságot előkészítő törvények politikailag zöld utat kaptak. Feltette azt a kérdést, hogy „kié is a hatalom valójában”, és „ki akar korszerűen berendezkedni”. Idézte az alkotmányt, miszerint a hatalom a dolgozó népet illeti meg, és nem a párté és nem a kormányé. Kijelentette, hogy „az MSZMP egy pártként ismerte fel felelősségét, és kezdeményezte, hogy a politikai versenyhelyzetet jogilag is garantáltan” építsék be a rendszerbe. Azt a kérdést is megfogalmazta, hogy ez vajon „ajándék-e” a népnek a párt részéről, vagy pedig „alanyi jogon jár”. Határozottan ez utóbbi mellett foglalt állást, és meghirdette az „új nemzeti összefogás” kereteit, amelyben szövetségesek lehetnek más irányzatokban, ideológiákban, világnézetben megfogalmazódó szándékok. A magyar progresszió e tömörülési formájával Berecz szerint békés úton lehet haladni „egy megújuló szocialista társadalom irányába”. Ismertette a párt álláspontját a többpártrendszeréről. Eszerint az MSZMP az egypártrendszer keretei között megvalósuló politikai pluralizmust alkalmasnak tartotta a fejlődés szolgálatára, ám mégis úgy döntöttek, hogy „lehetőséget biztosítanak” azoknak az alternatív szervezeteknek párttá alakulni, amelyeknél erre igény van.⁶⁴ Ezzel a megjegyzéssel Berecz némileg ellentmondott önmagának: ha alanyi jogon járt a népnek a politikai versenyben való részvétel, akkor nem a párt biztosított lehetőséget erre, hanem pusztán tudomásul vette a helyzetet. Nyilván nem kérhetjük számon ezt a KB titkárán, mert a pártállam döntési mechanizmusából fakadt ez a megjegyzés.

A törvényjavaslatokat a másnapi parlamenti ülésen el is fogadták. Kulcsár Kálmán a gyülekezési jog vitájában megfogalmazott kérdésre, hogy mi a jogállam, a következőt válaszolta: „A jogállam olyan állam, amely felépítésében, működésében, az állam és az állampolgár viszonyában alkotmányosan megállapított alapelvekre épülő jogszabályok szerint jár el.” Azt is hozzátette, hogy „a jogállam megteremtése folyamat”, a jogállam kiépítését az elhatározástól kezdve lépésenként kell végigvinni az egész jogrendszeren.⁶⁵

Az egyesülési és a gyülekezési jogról szóló törvények elfogadása mérföldkönek bizonyult. Az egyesülési jog kodifikálása megnyitotta az utat az Országgyűlésben a párttól független politizálásra. Már január 24-én Fodor István elnökletével megalakult a független országgyűlési képviselők csoportja. Február 10–11-én az MSZMP KB ülése állást foglalt a többpártrendszer bevezetése mellett, és támogatták olyan egyeztető fórum létrehozását, amely folyamatos párbeszéddel segíti az új alkotmány és a választási törvény kidolgozását. Február 20-án a KB elfogadta az új alkotmányról szóló tájékoztatót, mely szerint az MSZMP nem tart igényt arra, hogy az új alkotmányban rögzítsék a vezető

szerepét, és egy munkacsoportot bízott meg azzal, hogy folytasson megbeszéléseket a különböző ellenzéki szervezetekkel a nemzeti kerekasztal-tárgyalások előkészítésére. Március folyamán megtartotta zászlóbontó nagygyűlését a Független Kisgazdapárt, megalakult a Kereszténydemokrata Néppárt, a Független Jogászfórum kezdeményezésére pedig létrejött az Ellenzéki Kerekasztal.⁶⁶

A politikai rendőrség 1989-ben

A politikai rendőrség is a fentieknek megfelelően fokozatosan váltott át jogállami léptékre. Az 1989. január 9-ei parancsnoki értekezleten rögzítették, hogy most már nem az ellenséges vagy ellenzéki-ellenséges, hanem az alternatív csoportok, szerveződések fogalmat használják a jövőben. Ennek alapja az volt, hogy az 1988. májusi pártértekezleten konstatálták az ellenséges tevékenység új vonásait, azaz a „legális-féllégális” jellegét, ami az állambiztonságnak az e csoportokhoz való viszonyulását is megváltoztatta. A politikai rendőrség először arra számított, hogy az ellenzéki szervezeteket (MDF, Fidesz, SZDSZ) létrehozó „ellenséges” személyek e csoportok radikális szárnyát fogják alkotni. Ezzel szemben azt kellett tapasztalniuk, hogy ezek a személyek a szervezetek centrumában helyezkedtek el. Az értekezleten utaltak arra, hogy a politikai rendőrség állománya elbizonytalanodott, aminek hátterében a pártvezetés 1988 őszéig tartó tétovasága állt. A politikai irányadás szinte a „dezorientáltság” szintjére csökkent, és ez kihatott a hálózati munkára is. Az állambiztonság szerint a helyzetet az MSZMP KB novemberi ülései változtatták meg, a pártvezetés kezdett „magára találni”. Az állambiztonság feladata volt továbbra is, hogy minél több erőt felsorakoztasson a párt döntései mögé. Az ellenzéki szervezetek felé az „egysíkú tiltás” helyett az orientálást, befolyásolást, lejáratást helyezték előtérbe, és célirányosan használták fel a hálózati kapcsolatokat. Erre példaként a Jurta Színház rendezvényét említették meg, és meglepéssel nyugtázták, hogy az állambiztonság kezdeti merev ellenállása után helyes volt az elgondolásuk, hogy az „utca helyett” inkább oda terelték be az embereket. Az értekezleten még az is elhangzott, hogy az egyre nagyobb nyilvánosság következtében a figyelem a Belügyminisztériumra is ráterelődt. Fokozódott a törekvés az emberek körében az „állambiztonsági jelenlét felkutatására”, és az intézkedéseknél figyelembe kellett venni, hogy dekonspirálódás esetén „tollhegyre kerülnek”.

Az értekezleten szóba kellett hozni az állambiztonsági parancsok felülvizsgálatának szükségességét is. Mintegy 40 parancs elavulttá vált, gátolta a munkát, ezért igényelték azt, hogy az új parancs megszületéséig az országos parancsnokok kapjanak lehetőséget az operatív helyzethez igazodó döntések meghozatalára. Az egyesülési és a gyülekezési jogról szóló törvények előkészítése is téma volt. E parancsnoki értekezletet követő napon kezdte el tárgyalni az Országgyűlés a javaslatokat, tehát új törvények még nem voltak, ezért arra az elvi álláspontra helyezkedtek, hogy az ellenséges tevékenységet a meglévő és nem az előkészületben lévő törvények szerint kell megítélni. A vélemény-bűncselekmények megítélésében enyhült az állambiztonság hozzáállása. Elrendelték az ilyen ügyek felülvizsgálatát a célszemélyek társadalomra veszélyessége szempontjából, és ahol megalapozott volt, ott indítványozták az ügyek megszüntetését. Abban azonban nem változott az álláspont, hogy nem engedték ki a látókörükből a „szocialista társadalmi rend” ellenségeinek minősített személyeket még akkor sem, ha nem végeztek aktívan ellenséges tevékenységet.⁶⁷

Január második felére elkészült a csoportfőnökség 1989. évi munkaterve. Mindjárt az elején megállapították, hogy gyökeresen megváltozott az operatív helyzet, a társadalomban egyfajta „hajszálegyensúly” van, amit csak nagy erőfeszítések árán lehet fenntartani. Az új struktúra kialakítása során továbbra is az állambiztonságra hárult a kényes differenciálási szempontok kidolgozása és gyakorlatban való alkalmazása. Fő feladatuk volt ezután is az ellenséges tevékenység ellenőrzése és korlátozása, a stabilizáció ellen ható szándékok felderítése és akadályozása, az új társadalmi

közmegegyezésben konstruktívan részt vevő áramlatok erősítése az egyes szervezeteken belül. A titkos operatív eszközök használatát az új helyzethez kellett igazítani, ezen belül prioritást élvezett a hálózati munka. A törvényesség betartását külön kiemelték, mint a stabilizálódás megvalósításának a feltételét, és ehhez szükséges volt az állomány rendszeres tájékoztatása az új törvényekről és a nemzetközi egyezményekről. A kiemelt bizalmas nyomozásokra nagy hangsúlyt fektettek. A politikai rendőrségnek itt az volt a szerepe, hogy a prominens ellenzéki személyek között fennálló ellentéteket kihasználva tegyenek célirányos lejárató, akadályozó, leválasztó jellegű intézkedéseket, az ellentéteket mélyítsék, az elkövetkező választásokkal kapcsolatos elképzeléseket befolyásolják, és egyidejűleg akadályozzák a különböző ellenséges személyek, csoportok közötti együttműködési, koordinációs törekvéseket. A munkatervben konkrétan felsorolták a bizalmas nyomozásokban érintett legfőbb szervezeteket. Első helyen az MDF figyelemmel kísérése szerepelt. A megfigyeléssel azonban nem elégedett meg az állambiztonság, cél volt a hálózati kapcsolatok révén a „konstruktív szárny” védelemben részesítése és a jobboldali csoportok rovására történő „bázisnövelő” szándékaik támogatása. Ugyancsak kiemelt feladat volt az SZDSZ terveinek, akcióinak felderítése és bázisnövelő tevékenységük akadályozása, visszaszorítása. Különösen igyekeztek akadályozni, hogy a „munkássággal” kapcsolatot építsenek ki. A felsorolásban szerepelt továbbá a környezetvédő csoportok ellenőrzése (például: Duna Kör, Nagymaros Bizottság), valamint az ellenséges nyugati propagandaszervezetek magyarországi összeköttetéseinek felderítése. Újonnan alakult ifjúsági szervezetek is célkeresztben voltak. Az „Eminenciás” fedőnevű bizalmas nyomozásban a Szociáldemokrata Ifjúsági Kört (SZIK) figyelték, „Kurázi” fedőnéven pedig a Fidesz megfigyelését folytatták. Ez utóbbi volt a nagyobb feladat az állambiztonságnak. Arra törekedtek, hogy a szervezet szélsőséges csoportjait bomlasszák, lejárassák, távol tartsák a centrumtól. Még azt is tervbe vették, hogy szükség esetén nyílt intézkedésekkel akadályozzák, korlátozzák vagy megszakítsák a tevékenységüket, itt azonban arra hívták fel a figyelmet, hogy az intézkedést úgy tegyék meg, hogy az ne váltsa ki szolidaritást a Fidesz más csoportjaiban. Vallási csoportok ellen szintén folytattak bizalmas nyomozást. „Varjak” fedőnéven a Bulányi György által vezetett katolikus bázisközösségi mozgalmat ellenőrizték, „Egyesülők” fedőnéven a feloszlott Regnum Marianum papi közösséget figyelték, „Hinduk” fedőnéven pedig az engedély nélkül működő Hare Krisna közösség és vezetői ellen folytattak bizalmas nyomozást.⁶⁸ A Történelmi Igazságtétel Bizottság tagjairól „Emlékezők” fedőnevű dossziében gyűjtötték az információkat, „Történész” fedőnéven pedig a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaságot figyelték.

További kiemelt feladatként jelent meg a munkatervben a Vatikán Magyarországgal és a többi szocialista országgal kapcsolatos terveinek, intézkedéseinek a felderítése. Az állambiztonság adatokat gyűjtött a vatikáni hivatalok vezetőiről, fontos beosztásban levő munkatársairól, különösen azokról, akik a magyar katolikus egyház ügyeinek intézésében vettek részt. Így naprakész információik voltak a vatikáni „erőviszonyokról”. A befolyásoló tevékenységet tervszerűen végezték, és ebben támaszkodtak az akkoriban kinevezett magyar egyházvezetők lehetőségeire.⁶⁹ A politikai rendőrség meg akarta őrizni a Vatikán által élvezett bizalmat, erősíteni kívánta a Vatikán Magyarországra nézve kedvező keleti politikájának érvényesülését, és a magyar–vatikáni kapcsolatok alakulását is a hazai politikai érdekeknek megfelelően kívánta segíteni.

1989-ben – hasonlóan az addigi gyakorlathoz – az állambiztonság biztosította a jelentősebb eseményeket. Ezek között elsősorban az állami és az ifjúsági rendezvények szerepeltek, de a tudományos, sport-, egyházi alkalmak, valamint az alternatív szervezetek eseményei sem kerültek el a figyelmüket. Konkrétan megemlégették a munkatervben pl. a KISZ XII. kongresszusát, a XIII. Világifjúsági Találkozót, a Fedettpályás Atlétikai Világbajnokságot, az Európai Baptista Szövetség és az Európai Buddhista Unió Kongresszusát.⁷⁰

Annak ellenére, hogy januárban az elavult parancsok alkalmazása helyett az operatív helyzethez igazodó parancsnoki döntést szorgalmazták, a következő, február 6-ai értekezleten ismét a régi parancsokat állították fel etalonnak. Az állambiztonságot az zavarta meg, hogy az időközben legalitást nyert ellenzéki szervezeteknek akkora volt a mozgási szabadságuk, hogy lényegében ők jelölték ki a „tájékoztató pontokat”. Megállapították, hogy az alternatív szervezetek egyértelműen a „hatalom irányába” indultak el, az állambiztonság pedig nem kapott orientációt a munkájához. Egyszerre került a politikai rendőrség az akkori hatalmat védő és az újonnan a hatalom felé sodródó szervezeteket megfigyelő és bomlasztó szerepkörbe. Újabb parancs hiányában tehát azt rögzítették, hogy az „utolsó parancs van érvényben”, és ez adta az iránytűt. Továbbra is igyekeztek megőrizni pozícióikat az alternatív szervezetekben, és attól tartottak, hogy alkotmányos rend hiányában anarchia lesz. Eddigre fokozottan a figyelem középpontjába került a Magyar Rádió és Televízió (MRTV). A sajtó és a nyilvánosság szerepének felértékelődésével az MRTV pozíciója is felemás lett. Feltették a kérdést, hogy kié is a rádió és a televízió. Az állambiztonság szerint addig, amíg nem lesz új alkotmányos rend és új intézményrendszer, nem lehet célja a rádiónak és a televíziónak, hogy „a társadalmi feszültséget fokozza”, vagy a „társadalmat szétzilálja”.

Ezen az ülésen napirenden szerepelt egy jelentés az írott és az elektronikus sajtó területén folytatott elhárító munka tapasztalatairól, további feladatairól a sajtóirányítás változásának tükrében. Az állambiztonság ezen a területen szembesült a legnagyobb zűrzavarral. A tömegkommunikációs eszközök a közvélemény és a politikai hangulat formálására nagy hatással voltak, viszont a párt nem tudta hatékonyan felhasználni azt a maga céljaira. Az állambiztonság felkészült arra, hogy ezen a téren még lesznek változások, és egyértelmű volt, hogy semmilyen kérdésben sem lesz lehetőség a nyilvánosság megkerülésére. Várható volt, hogy bíráló cikkek fognak megjelenni, de kérdéses volt még az ebből származó esetleges bírósági perek indítása és gyakorlata, tehát a nyilvánossággal járó felelősség kérdése. Ezért az állambiztonsági munkát is módosítani kellett. A rádiót, a televíziót és az MTI-t az objektumi elv alapján védenie kellett az állambiztonságnak, de a kapcsolattartásban óvakodni kellett az úgynevezett egyenes szignalizációktól. Ez a konkrét elvárások, igények megfogalmazásától való tartózkodást jelentette, mert az negatívan hatott volna vissza a politikai rendőrségre. Ezt a felemás helyzetet úgy hidalták át, hogy az állambiztonság a felelős vezetők tudomására hozza az általuk lényegesnek tartott információkat, de rájuk bízták, hogy mindezt hogyan használják fel. Itt is törekvés volt a hálózati és SZT-tiszti pozíciók megőrzése, sőt bővítése. Cél volt az, hogy operatív kapcsolatot létesítsenek ott, ahol ellenséges személy dolgozott, és olyan újságírókkal kerüljenek kapcsolatba, akikre építhetnek. Ehhez azt tervezték, hogy olyan információkkal látják el a velük együttműködő újságírókat, hogy sikeressé váljanak, ők aztán ennek fejében „elvárt politikai hatású” cikkeket írnak.⁷¹

A március folyamán megtartott két parancsnoki értekezlet legfőbb témája a március 15-ei ünnep biztosítására való felkészülés volt. 1989-ben a korábbi évekhez képest annyiban változott a helyzet, hogy március 15-e nemzeti ünnep és munkaszüneti nap lett, és időközben elfogadták a gyülekezési törvényt. A március 6-ai értekezleten úgy látták, hogy leginkább Budapesten kell felkészülni a konfliktushelyzetekre. Az előzetes értesülések szerint az ünnepek „ifjúsági jellege” háttérbe szorul, ami részben a megváltozott jogi környezetnek volt betudható. Az úgynevezett „ifjúsági szabad tüntetések” legalitást nyertek, így az állambiztonság most úgynevezett „független ünnepek” gyűjtőfogalommal illette a különböző rendezvényeket. A tervek szerint a kiküldött állambiztonsági személyeknek a tüntetések időtartama alatt folyamatosan kellett jelenteni a tömegmozgásokat, a hangulatot, a jelszavakat, és ha szélsőséges, ellenséges rölapok terjesztését tapasztalják, meg kellett állapítani a terjesztő kilétét. Ennek során azonban nyílt intézkedésre nem kerülhetett sor. Előírták, hogy a transzparenszeket vivő személyekről és a hangadókról videofelvételt kell készíteni. Elrendelték, hogy a csoportfőnökség munkájában az ünnepig – de különösen a megelőző egy-két napban és éjszakán – minden március 15-ével kapcsolatos információkat

elsőbbséget kell biztosítani, ellenőrizni kell az információkat, és szükség esetén a rendőrség szolgálatot sűríteni kell.⁷²

Az ünnepet megelőző, március 13-ai rendkívüli parancsnoki értekezleten megállapították, hogy *„konszolidált, de forró hangulatú demonstrációval kell számolni az alternatív szervezetek részéről”*. Ismerték előre a bejelentett tüntetések jelszavait, és biztosan tudni vélték azt is, hogy a tüntetés szervezői nem akarnak botrányt. Határozott álláspont volt most is, hogy semmiféle rendőri intézkedésre nem kerülhet sor felső vezetői szintű engedély nélkül. A csoportfőnök felhívta a figyelmet arra, hogy március 1-jén minisztertanácsi rendelettel engedélyezték a Kossuth-címernek és más, az államisággal és a nemzeti történelmi múlttal kapcsolatos jelképeknek a használatát az ünnepi megemlékezéseken, és ezt az állambiztonságnak figyelembe kellett vennie.⁷³ A BRFK tájékoztatása szerint mivel minden ünnepségre megadták az engedélyt, egyformán kell kezelni a különböző rendezvényeket. Az alternatív szervezetek az előkészületek során konstruktív együttműködést tanúsítottak a BRFK-val, és a BRFK segítséget nyújt majd a felvonulási útvonalak kiürítéséhez.

A januárban elfogadott gyülekezési törvényt ismertették a rendőri állománnyal, és azt is parancsba adták, hogy az operatív tiszt az utcán nem szólíthatja fel intézkedésre a rendőrt, hanem annak parancsnokát kell megkeresnie, de ő is csak a központ engedélyével intézkedhet. A biztosításnak kizárólag közlekedési jellegűnek kell lennie, az úgynevezett tartalék erők rejtve lesznek.⁷⁴ Így sor kerülhetett arra, hogy 1989. március 15-én tízezrek tüntessenek Budapesten. A Magyar Televízió épületének lépcsőjén Cserhalmi György színművész felolvasta a tüntetést szervező ellenzéki szervezetek 12 pontját. A tüntetések békésen zajlottak le.⁷⁵

Az egyházakkal kapcsolatban is át kellett gondolnia az állambiztonságnak, hogy milyen stratégiát követ 1989-ben. 1988-tól a politikai intézményrendszer fejlesztésének keretében napirendre került az állam és az egyház közötti viszony magasabb szintű jogi szabályozásának szükségessége.⁷⁶ A jogállam kiépítésének folyamatában a lelkiismereti és vallásszabadság alapjogának, valamint az egyházak jogi helyzetének a garanciáit is meg kellett teremteni.⁷⁷ Az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) koordinálásával megkezdődött a vallásszabadságról szóló törvény előkészítése. Az intézményrendszer átalakítása azonban az ÁEH státusát is veszélyeztette. A kormány törekvése az volt, hogy megszüntetik az ÁEH-t, és a kultusztárca veszi át az egyházügyeket. A Szabad Európa Rádió 1989. február 8-án tudósítást adott Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter Londonban tartott előadásáról, amelynek során a miniszter bejelentette az ÁEH közelgő megszűnését.⁷⁸ Ez a bejelentés meglepte az ÁEH-t, és érdekes, hogy az egyházak akkori vezetői is ragaszkodtak az Egyházügyi Hivatal fennmaradásához. Ezt azzal indokolták, hogy *„a megnövekedett társadalmi bizonytalanságban az egyházak számára a stabilitás egyik biztosítéka az Állami Egyházügyi Hivatal”,* és a megszűnése vagy *„jelentős presztízsvesztesége az irreális követeléseket és elfogadhatatlan politikai irányvonalat követelő egyházi szélsőségesek fellépésének az eddigieknél nehezebben vagy egyáltalán nem tolerálható nyomását jelentené számukra”*.⁷⁹

Nem véletlen tehát, hogy a nemzeti ünnepet követő, április 10-ei parancsnoki értekezlet fő témája az egyházi terület volt. A BM III/III-1-c alosztály vezetője beszámolt az egyházi elhárítási terület helyzetéről és a jövőbeni feladatokról. A helyzetelemzésben érintették azokat az elvi alapokat, amelyek a pártállami rendszer ideológiájában gyökereztek, nevezetesen azt, hogy *„a vallás, az egyházak szerepe a társadalomban megszűnik”,* noha *„hosszú idő fog eltelni”* addig. Itt is érzékelhető volt a bizonytalanság, mert a politikai átalakulás nehezítette az *„előremutató, sokoldalú stratégia kimunkálását”*. A politikai rendőrségnek mindezek ellenére a munka irányát el kellett döntenie. Az alapelv az volt, hogy az állambiztonság az egyházakon belül ne okozzon konfliktust, ne akadályozza az úgynevezett *„pozitív cselekvést”,* pontosabban azt, ami nem hordoz *„társadalmi veszélyeket”* magában. A pártállam kádári egyházpolitikájába

illeszkedett az értekezlet azon megállapítása, hogy „az egyéb negatív jelenségek kezelését a partnerség alapján” bízzák az egyházak vezetésére. Ekkor már „szövetségesnek” tekintették a „vallást”, mert elítélte a szélsőséges megnyilvánulásokat. A politikai rendőrség ezért a partnerséget úgy fogta fel, hogy ők megvédik az egyházi hierarchiát az olyan erők ellen, amelyek azt „ki akarják kezdeni”, viszont az egyház a változások során megnövekedett mozgásterével, befolyásával a kibontakozás érdekében segítse a „hatalmi centrum törekvéseit”. Az állambiztonság tehát nem helyeselte, hogy az egyház kivonuljon a közéletből, és az új lehetőségeket csak a maga javára használja ki.⁸⁰

Az állambiztonság a jogállamiság felé igyekezett újabb lépéseket tenni az 1989. június 5-ei parancsnoki értekezleten. Olyan fogalmak használatát kellett kiváltani, mint pl. „ellenséges erők”, „ifjúságvédelem”, „kulturális elhárítás”, és át kellett térni az „alkotmányellenes”, „törvényellenes”, „társadalomellenes” kifejezésekre. Még ennél is tovább menve, a csoportfőnök egyértelműen kijelölte a politikai rendőrség szerepét a változás hónapjaiban. Fő feladatuk az lett, hogy a jogállamiságba, a többpártrendszerbe való békés átmenetet segítsék a maguk eszközeivel, de ezt oly módon tegyék, hogy az MSZMP pozícióit továbbra is erősítsék, hiszen ők úgy gondolták, hogy a kezükben van az átmenet levezénylése. A csoportfőnök érvelése szerint ha az MSZMP pozíciói meggyengülnek, veszélybe kerül az átmenet. Az alternatív szervezetekkel szemben továbbra is az volt a hozzáállás, hogy nem a szervezet ellen, hanem egyes szélsőséges személyek ellen kell fellépni. Ehhez azonban még azt is hozzátették, hogy az alkotmányosság védelme alapján a törvényesen működő új szervezetekkel ki kell építeni a kapcsolatot, és differenciáltan kell fellépni. Ahol lehetséges, ott a józan politikai párbeszédre orientáljanak, ahol pedig szükséges, ott a bomlasztás és a lejáratás eszközeivel dolgozzanak.

Ugyancsak ezen a parancsnoki értekezleten vetődött fel az is, hogy a párt- és a kormányzati munka fokozatos kettéválása következtében az addigi egyirányú, a pártnak adott tájékoztatást „kétoldalú partneri érdekviszonyra kell alakítani”. A párt egységének fellazulása nagyobb konspirációt követelt meg az állambiztonsági munkában. Ez azt jelentette, hogy az információk adása-vétele során a „szóbeliség”-nek kellett dominálnia, és az információnak olyan jellegűnek kellett lennie, hogy a nyilvánosságot is kibírja adott esetben. Az értekezleten egyértelműen amellet foglaltak állást, hogy a pártot segíteni kell abban, hogy sikeresen szerepeljen a választásokon, viszont ez a partneri kapcsolat nem terjedt ki arra, hogy az állambiztonság köteles legyen a megszerzett információk forrását is közölni. Sőt, egyenesen megtiltották az olyan információk továbbítását, amelyből csak következtetni is lehetett arra, hogy kitől származik. A párt és a politikai rendőrség kapcsolata tehát ezen a ponton lazult, viszont az állambiztonságnak a hálózati kontingenssel kellett megerősítenie az információs érdekszövetséget. A hálózati személyekkel és az SZT-tisztekkel azt kellett megértetni, hogy az állambiztonság így tehet a legtöbbet annak érdekében, hogy a békés átmenet az MSZMP vezénnyel valósuljon meg, mert *„ha nem így lesz, akkor kell félni attól, hogy a titkok kiderülnek”*. Ezért nagyon fontos volt a hálózati személyeknek „kezdeményező” pozícióba való juttatása, hogy így örködjének afelett, hogy a szélsőségek ne juthassanak komolyabb lehetőséghez. Mindehhez a beszerzések átértékelésére is szükség volt. Nem a mennyiséget kellett növelni, hanem a minőséget kellett megváltoztatni. „Intelligens, értelmes, politikus, produkálni képes” emberekre volt szükségük, akiket a pozíciójuknak megfelelően anyagi juttatásokban is részesítenek majd.

A politikai rendőrségnek nagyon fontos volt, hogy az alternatív szervezetekkel is partneri viszonyt építsenek ki. Az „egymás kölcsönös tájékoztatása” alapján kialakuló kapcsolatot a legszigorúbb konspiráció kellett hogy jellemezze. Az állambiztonság azzal érvelt, hogy az alternatív szervezetek a nemzet egységének érdekében, a nemzet biztonsága és az alkotmányos rend védelme miatt kell hogy hozzászokjanak a politikai rendőrség

jelenlétéhez, és ez egyidejűleg a szervezetek védelmét is jelenti az úgynevezett politikai szélsőségekkel szemben.

Ezen az értekezleten is szóba került a differenciálás szükségessége. A készülő új büntető jogszabályok szellemében az úgynevezett vélemény-bűncselekményeknek változóban volt a megítélése, ám a politikai rendőrségnek nagy kérdés volt az, hogy az átmenet időszakában mit kell fenntartani, és mi az, amitől meg kell szabadulni. Az eligazodási pont annak vizsgálata volt, hogy mi állja meg majd a helyét a jogállamiság keretei között is, és ehhez továbbra is ellenőrzés alá kívánták vonni azokat a személyeket, akik a békés átmenetet veszélyeztették.⁸¹

Ugyanezen a napon a Minisztertanács több határozatot adott ki, amelyek a jogállamiság felé vezettek. Ilyen határozat volt pl. az, hogy a hónap végéig rendezni szándékoztak az 1949–1953 között internáltak munkaviszonyát és nyugdíját, szeptemberre méltányos intézkedéseket terveztek az 1945–49 között, valamint 1956 után joghátrányt szenvedett emberek és a kitelepítettek ügyében, valamint arról is döntöttek, hogy ezután már nem kell engedély könyvek és filmek megjelentetéséhez.⁸² A nyilvánosság erősítését célzó intézkedés további differenciálási készséget várt el a politikai rendőrségtől.

A következő értekezletre azon a napon került sor, amikor megkezdődtek a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások az MSZMP, az Ellenzéki Kerekasztal és az úgynevezett Harmadik Oldal (társadalmi szervezetek, mozgalmak) részvételével.⁸³ 1989. június 13-án Nagy Imre és sorstársai újratemetése, valamint az egyházak és az Állami Egyházügyi Hivatal helyzete volt a fő téma. Az állambiztonság arra készült, hogy az Egyházügyi Hivatal megszűnése⁸⁴ után létrejövő utódszervek vezetőivel is ki kell építeni a kapcsolatot, az írásbeli tájékoztatást azonban meg kell szüntetni. Az egyházakhoz való hozzáálláson is változtatni kellett. Az értekezleten kimondták, hogy megszűnik az egyházak „elsorvasztására” irányuló, az egyházak életébe való konkrét, egyértelmű beavatkozás. A politikai rendőrségnek az volt a nagy kérdés, hogy ezt követően a visszaszorítás helyett az egyházak „felvirágoztatását” kell-e szolgálniuk. Arra a következtetésre jutottak, hogy a megváltozott helyzet nem jelenti azt, hogy megkülönböztetett helyzetet kell teremteni az egyházak számára, hanem arra kell törekedni, hogy az elismert egyházak szabadon fejthessék ki a tevékenységüket. Az állambiztonság továbbra is fontosnak tartotta a hálózati munkát az egyházak körében, és a békés átmenet elősegítése fejében garantálták a hálózati személyek anonimitását és azt, hogy nem engedik olyan helyzet kialakulását, ami számukra „konfliktus-szituációt” eredményezne. Felkészültek arra, hogy a következő időszakban több, vallási alapon álló világi szerveződés, párt, egyesület fog létrejönni, és tervezték ezekben a szervezetekben is operatív pozíciók létesítését, mert veszélyesnek gondolták a „hálózatépítéssel leállni”.⁸⁵

1989. június 16-án megtörtént Nagy Imre és sorstársai újratemetése. Már az új gyülekezési törvény alapján százezrek rótták le kegyeletüket a Hősök terén, ahol színművészek olvasták fel a mártírok névsorát.⁸⁶ Ezt követően felgyorsultak az események, közismert a következő hónapok kronológiája. A március folyamán a Parlamentben megtárgyalt és elfogadott alkotmányozási koncepció megnyitotta az utat a közjogi törvények meghozatalához.⁸⁷ A népszavazásról és a népi kezdeményezésről szóló törvény⁸⁸ kivételével a kerekasztal-tárgyalásokon született megállapodás alapján nyújtották be az átmenettel kapcsolatos közjogi javaslatokat. Október folyamán az Országgyűlésben elfogadták a munkásörtség jogutód nélküli megszüntetéséről szóló törvényt,⁸⁹ a tartalmát tekintve teljesen új, jogállami alkotmányt,⁹⁰ az alkotmánybírásról szóló törvényt,⁹¹ a párttörvényt⁹² és a választási törvényt.⁹³

A legfontosabb esemény ezt követően az 1989. október 23-ai ünnepség volt, amelynek során kikiáltották a köztársaságot. Az 1956-os forradalom 33. évfordulóján országsszerte megemlékezéseket tartottak, este a Kossuth téri nagygyűlésre 100–150 ezer ember gyűlt össze.⁹⁴ Erre az alkalomra az állambiztonság komplex intézkedési tervvel készült, a

legfőbb cél a rendszerváltás biztosítása volt. Az 1989. november 6-ai parancsnoki értekezleten úgy értékelték a helyzetet, hogy október 23-ával a „rendszerváltás elkezdődött”, és kérdés volt számukra, hogy az ország politikai erői hogyan fogják megítélni az állambiztonsági szolgálatot. A legfőbb kiindulási pont az állambiztonság számára az volt, hogy a Magyar Köztársaság alkotmányos rendjét védeni kell, és ennek keretében továbbra is a békés átmenetet veszélyeztető törekvéseket kell fel felderíteni. A politikai rendőrség készült arra, hogy a többpártrendszer keretei között is titkosszolgálati információkkal szolgálja a legitim kormányzatot, így szerintük a koalíciós kormányzat – néhány vezetői csere kivételével – nem fog egzisztenciális problémát jelenteni számukra. Már rajzolódtak a kontúrjai egy állambiztonsági törvény tervezetének a Nemzeti Kerekasztal képviselőivel. Eszerint az állambiztonsági szolgálatnak teljesen pártsemlegesnek kell lennie, de még bizonytalan volt pl. a szolgálatok felügyeletének a kérdése. Az új törvény megszületéséig a politikai rendőrség igyekezett a hálózati személyeket felülvizsgálni és lehetőség szerint megtartani, konspiratív védelmüket biztosítani. A várható demonstrációk és rendezvények túlbiztosítását szerették volna elkerülni, nem terveztek operatív tiszteket küldeni minden rendezvényre. Folytatni szándékoztak a meglévő ügyek felülvizsgálatát, és tervezték olyan anyagok megsemmisítését, amely az új büntetőszabályok szerint nem volt megtartható. Említést tettek a selejtezések végrehajtására irányuló, valamint az információs folyamat szabályozásáról szóló utasítás tervezetéről is.⁹⁵

1989. december végén elkészült az éves értékelő jelentés az egész Belső Biztonsági Szolgálat⁹⁶ munkájáról. Összegzően megállapították, hogy a tömegkommunikáció független, önálló belpolitikai erővé vált, a nyilvánosság erősödött, és az elektronikus média döntő mértékben a rendszerváltás mellett volt elkötelezett. Lebomlott az egypártrendszerű politikai struktúra, gyakorlatilag kialakult a többpártrendszer. Az év végére az állambiztonságnak már nem a békés átmenet elősegítése volt a feladata, hanem annak biztosítása, hogy ne legyen „társadalmi robbanás” és „összeomlás”. Ehhez a szolgálat profilváltására volt szükség, ami abban nyilvánult meg, hogy elő kellett segítenie a plurális politikai közélet védelmét, a többpártrendszer és a jogállamiság megteremtésének folyamatát. A jogszabályi változások következtében a célszemélyek korábban jogellenesnek minősített tevékenységei 1989 második felére az egyesületi, gyülekezési és véleménynyilvánítás szabadságjoga keretében védelmet élveztek. A korábban „ellenséges röplapok” „legális szórólappá” szelídültek, és az úgynevezett vélemény-bűncselekmények megszűntek.

A hálózati munka is jelentős változáson ment át 1989 folyamán. Az állambiztonságnak el kellett érnie, hogy a jelentősebb új szerveződésekben „mélységi információszerzésre” legyen lehetősége az állambiztonságnak. A szólásszabadság kiteljesedésével egy sajátos versenyfutás alakult ki a hálózati munka és a sajtónyilvánosság között, és ez az információk értékelésére is hatással volt. Az operatív értékkel bíró információk eddigre tartalmilag mást jelentettek, mint amikor még illegális szervezetekről, rendezvényekről szóltak, és a sajtó is foglalkozott egyidejűleg ugyanazokkal a kérdésekkel.

Az utcai demonstrációk, rendezvények a gyülekezési törvénynek köszönhetően jogilag rendezettek lettek. Megelégedéssel nyugtázta az állambiztonság, hogy az év három fő eseményének kiemelt biztosítása rendben lezajlott. Március 15-ét politikailag új helyzetben, piros betűs nemzeti ünnepként és munkaszüneti napként lehetett ünnepelni, június 16-án Nagy Imre és sorstársainak temetésére az 1956-os események újraértékelése teremtett lehetőséget, és az október 23-ai megemlékezéseken sem vált szükségessé rendőri intézkedés. A békés ünneplések megzavarására törekvő szélsőségeket mindhárom esetben sikerült „leszerelni” az állambiztonságnak.

Az éves értékelés azzal zárult, hogy az „állomány jövőképe pesszimista” volt 1989 végén, nem látták biztosítottnak azt, hogy „beosztotti szinten” megtalálják a helyüket az új

rendszerben, ezért sürgették az új állambiztonsági törvény megalkotását, amely konkrétan kijelöli a feladatokat.⁹⁷

Összegzés

A hivatkozott dokumentumok elemzéséből láthatjuk, hogy 1989 végére fokozatosan valósult meg a szólásszabadság azon alkotmányos elvárása is, hogy a szólás után is legyen szabadság. A gyakorlatban már többször áttört az a gát, amit a jog később kodifikált. Nem volt életképes az ellenzék nélküli rendszer, a politikai pluralizmus hiányában a politikai és gazdasági válság kezelhetetlenné vált. Schmidt Péter alkotmányjogász 1989 áprilisában egy tanulmányában rámutatott arra, hogy „politikai véleménynek [...] csak más politikai véleményhez képest van értelme, mely ideig-óráig lehet látens, legálisan nem kifejeződő vélemény, de hosszú távon nem”. Hozzátette azt is, hogy a párt nem lehet hosszabb távon „önmaga ellenzéke”, ennél fogva a politikai berendezkedést a jogtudós szerint úgy kellett megváltoztatni, hogy lehetővé váljék az ellenvélemények kifejeződése.⁹⁸ Zárhatjuk azzal a gondolatmenetünkkel, hogy a monolitikus rendszerben tehát fogalmilag kizárt volt a szólás- és vélemény szabadság érvényesülése, és csak idő kérdése volt a deklaratív szabályok ürességének lelepleződése. Azt a folyamatot jól nyomon követhettük az állambiztonsági parancsnoki értekezletek jegyzőkönyvei alapján, hogy hogyan lett az ellenségből ellenséges ellenzék, aztán ellenzék, majd alternatív szervezet, végül pedig a hatalomból részt kérő párt. Az úgynevezett vélemény-bűncselekmények megszűnése megteremtette a jogi feltételeit annak, hogy a szólás után is szabad maradjon az, aki – akár kollektíven, akár egyénileg – élni kívánt a vélemény kifejezésének jogával. A szabadságjog korlátai ezt követően a nemzetközi egyezményekben is elfogadott normák lettek, amelyek nem kiszámíthatatlan politikai döntéseken, hanem jogi garanciákon alapultak.⁹⁹

---

¹ A tanulmány alapjául szolgáló előadás 2012. március 8-án az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában rendezett *Történelmi Kávéház* alkalmával hangzott el. A tanulmány első része a *Betekintő* 2013/1. számában jelent meg. Ezúton köszönöm Krauhulcsán Zsolt-nak, hogy a témára vonatkozó állambiztonsági és párt dokumentumok másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

² Lásd ehhez Pallos, 2011.

³ MNL OL 288. f. 4. cs. 165. ö. e. Kádár János beszéde az ellenzékéről az MSZMP Központi Bizottsága ülésén. 1979. november 1.

⁴ A 022/1970. számú belügyminiszteri parancsról bővebben lásd a tanulmány első részét (*Betekintő*, 2013/1. sz.), illetve Orgoványi István írását az aktuális számban.

⁵ ÁBTL 1.11.1. (iktatószám nélkül) Jelentés a kulturális területen folyó ellenséges tevékenység elleni operatív munka feladatairól szóló 0022/1970. sz. miniszteri parancs végrehajtásáról. Javaslat a további feladatokra, különös tekintettel az ifjúságvédelmi munkára, 1973. március 15.

⁶ ÁBTL 1.11.1. 45-73/6/a./77. A „Belső Ellenzék” kialakítását akadályozó intézkedések c. témában készítenő jelentéshez okmány megküldése. Az imperialista hírszerző és propaganda szervek törekvései a belső „ellenzék” kialakítására, az elhárító munka tapasztalatai, Budapest, 1977. január 17.

⁷ ÁBTL 1.11.1. 45-13/11/78. Jelentés az imperialista hatalmak és speciális szerveinek a „belső ellenzék” kialakítására irányuló törekvéseiről, az állambiztonsági szervek ellenintézkedéseiről, a további feladatokról. Budapest, 1978. május 16. Geréb Sándor r. ezredes csoportfőnök-helyettes. A jelentés megemlíti, hogy a szerveződő ellenzéki csoport „Profil” néven kéziratot folyóiratot hozott létre, amelynek akkorra már két kötete elkészült. Továbbá kérdőívet terjesztettek a következő kérdéssel: „Szerinted mi a marxizmus és mi ma a viszonyod hozzá?” A politikai rendőrség adatai szerint 20 személy válaszolt a kérdésekre, és a válaszokban megkérdőjelezték a marxizmus alaptételeit és annak Kelet-Európában, köztük Magyarországon kialakult gyakorlatát.

⁸ MNL OL 288. f. 4. cs. 165. ö. e. Kádár János beszéde az ellenzékéről az MSZMP Központi Bizottsága ülésén. 1979. november 1.

⁹ Az Országgyűlés 3. ülése 1980. szeptember 26-án. *Országgyűlési Értesítő*, 1980: 124–125. http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1980_1&pg=0&l=hun (utolsó letöltés dátuma: 2013. május 6.).

¹⁰ MNL OL 288. f. 5. cs. 815. ő. e. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékiesskedő csoportok tevékenységéről, és a Politikai Bizottság határozata e csoportokról, 1980. december 9.

¹¹ A „Rajk butik”-ről bővebben lásd: Krahulcsán, 2001; 2002.

¹² 1978 augusztusától a magyar ellenzéki körök lengyel mintára házi egyetemet hoztak létre. Magánlakásokon tartottak előadásokat, amelyeket többnyire fiatal értelmiségiek látogattak, kb. 100–150-en. Az előadók többsége tudományos intézetekben dolgozott. Az állambiztonság nevezte el az előadásokat „repülő egyetem”-nek, és 1979 októberében hozott határozatot a BM III/III-as csoportfőnökség objektum dosszié nyitására. 1979 és 1986 között öt dossziéba gyűjtötte az állambiztonság az anyagokat. Lásd: ÁBTL 3.1.5. O-19764/1., O-19764/2., O-19764/3. O-19764/4., O-19764/5. A dosszié címe: „Az ún. repülő egyetem keretében az ifjúság körében ellenséges fellazító tevékenységet kifejtő személyek és kapcsolataik.” A repülő egyetemenről, illetve a demokratikus ellenzék szervezeteiről, rendezvényeiről bővebben: Csizmadia, 1995.

¹³ MNL OL 288. f. 5. cs. 850. ő. e. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak az 1980. december 9-i ellenzék-határozat végrehajtásának tapasztalatairól, és a Politikai Bizottság állásfoglalása, 1982. március 30.

¹⁴ Figyelemre méltó, hogy az állambiztonság hálózati személyeken keresztül is foglalkozott az ellenzékiesség fogalmának értelmezésével. „Albert” fedőnevű titkos munkatárs 1981. december 11-ei jelentésében a következő kérdést teszi fel: „Hogyan határozható be végül is ma Magyarországon a szocialista erővel szembeni ellenzékiesség?” ÁBTL 3.1.2. M-42073/4. Lásd az ügynök tevékenységének feldolgozását: Gervai, 2010.

¹⁵ MNL OL 288. f. 11. cs. 4409. ő. e. Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának tájékoztatója a Politikai Bizottságnak az ellenzék tanácskozásáról. 1982. november 18. Lásd ehhez: Kőszeg–Solt (szerk.), 1992.

¹⁶ MNL OL 288. f. 41. cs. 476. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása az ellenséges-ellenzéki tevékenységgel kapcsolatos tájékoztatási feladatokról, 1986. október 14.

¹⁷ MNL OL 288. f. 5. cs. 1008. ő. e. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának javaslata a Politikai Bizottságnak az ellenzéki-ellenséges orgánumokban publikáló szerzők közlési korlátozásával kapcsolatos kérdésekről, 1987. szeptember 17.

¹⁸ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-198/1988. A csoportfőnökség 1988. évi munkaterve. 24–48.

¹⁹ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3/32/1988. Emlékeztető az 1988. január 25-ei csoportfőnökségi szakmai aktívaértekezletről. 58–74.

²⁰ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3-29/1988. Emlékeztető az 1988. március 7-ei parancsnoki értekezletről. 54–56.

²¹ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-2/4/1988. A Magyar Népköztársaság ellen irányuló imperialista propaganda. 1988. I. negyedév. 75–84.

²² Kronológia, 1988 <http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. június 4.).

²³ ÁBTL 1.11.1. 30. doboz 45-2/4/1988. A Magyar Népköztársaság ellen irányuló imperialista propaganda. 1988. I. negyedév. 75–84.

²⁴ A Nyilvánosság Klub 1988. október 29-én alakult meg. <http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. június 10.).

²⁵ A Szabad Kezdeményezések Hálózata Ideiglenes Tanácsa „Van kiút” címmel nyilatkozatot tett közzé a *Magyar füzetek* című, Párizsban megjelenő kiadvány 19–20. számában. Párizs, 1988. http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/1920/magyarfuzetek1920_vankiut.pdf (utolsó letöltés dátuma: 2013. június 5.).

²⁶ Kronológia, 1988. <http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. június 4.).

²⁷ ÁBTL 1.11.1. 30. doboz 45-73/3-48/1988. Emlékeztető az 1988. június 6-ai parancsnoki értekezletről. 95–104.

²⁸ A Magyar Közvélemény-kutató Intézet a Magyar Rádióból 1985-ben kivált Tömegkommunikációs Kutatóközpont jogutódja. Folyóirata a *Jel-Kép* volt. Az intézetet 1991-ben kormányhatározattal jogutód nélkül megszüntették. Lásd ehhez Terestyéni Tamás „Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont...” címmel 2009. október 1-jén a TK 40 konferencián tartott előadását. <http://communicatio.hu/mktt/hirek/konferenciaik/2009/tk40/nyitoeoadas.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. június 4.).

²⁹ Kronológia, 1988. <http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. június 4.).

³⁰ Béki, 1988. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szarszo-%E2%80%99988> (utolsó letöltés dátuma: 2013. június 5.).

³¹ Schmidt, 1988: 417–422.

³² Holló, 1988: 423–424.

³³ 1976. évi 8. számú törvényerejű rendelet.

³⁴ Kilényi, 1988: 425–427. Lásd még: Szamel, 1988: 427–429.

- ³⁵ 1988. szeptember 3-án független demokratikus szervezetté alakult a Magyar Demokrata Fórum Lakitelken. Kronológia, 1988. <http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. június 4.).
- ³⁶ A Szabad Kezdeményezések Hálózata utódként 1988. november 13-án megalakult a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ). <http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. június 10.).
- ³⁷ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3/65/1988. 105–112. Emlékeztető az 1988. szeptember 12-ei parancsnoki értekezletről.
- ³⁸ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3/78/1988. Emlékeztető az 1988. október 31-es parancsnoki értekezletről. 129–135.
- ³⁹ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3/89/1988. Emlékeztető az 1988. december 5-ei parancsnoki értekezletről. 136–142.
- ⁴⁰ ÁBTL 3.1.5. O-19642.
- ⁴¹ Uo. 104.
- ⁴² Uo. 48. Az osztrák sajtó reakcióját a politikai rendőrség a napi operatív tájékoztatóban jelentette.
- ⁴³ Uo. 30–31.
- ⁴⁴ Uo. 43.
- ⁴⁵ A nyílt levelet az akkor még szamizdat lapnak számított *Beszélő* közölte az 1987. évi 3. számban. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/nyilt-level-az-orszaggyules-tagjaihoz> (utolsó letöltés dátuma: 2012. október 2.).
- ⁴⁶ ÁBTL 3.1.5. O-19642. 32–33.
- ⁴⁷ Uo. 18–19.
- ⁴⁸ Újraindult a Rakpart-klub. Lásd: *Beszélő*, 1988/1. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ujraindult-a-rakpart-klub> (utolsó letöltés dátuma: 2012. szeptember 21.) Lásd még Gáspár (szerk.), 1997. http://www.kka.hu/_soros/kiadvany.nsf/4be80daf005edcb8852566f2000b4f9f/d43c810fa31e863dc1256ed20045b7f4?OpenDocument (utolsó letöltés dátuma: 2012. szeptember 21.).
- ⁴⁹ ÁBTL 3.1.5. O-19642. 119–120. Érdemes megemlíteni azt, hogy az újraindult Rakpart-klub első, február 12-én tartott előadásának címe „Reformországgyűlés, 1987” volt, a jelentésben említett február 26-ai alkalmat követő előadást pedig március 4-ére hirdették meg, mely az „Új szegénység” címet viselte. „Újraindult a Rakpart-klub”. *Beszélő*, 1988/1. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ujraindult-a-rakpart-klub> (utolsó letöltés dátuma: 2012. szeptember 21.).
- ⁵⁰ 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről.
- ⁵¹ ÁBTL 3.1.5. O-19642. 115.
- ⁵² A jelentés a következő neveket említi: Pálinkás Róbert, Bokros Péter, Molnár Tamás és Grawátsch Péter. Uo. 127.
- ⁵³ ÁBTL 3.1.5. O-19642. 124–127.
- ⁵⁴ Uo. 128.
- ⁵⁵ Uo. 130.
- ⁵⁶ A Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény akkor hatályos szövege szerint:
„148. § (1) Aki mások előtt azért, hogy
a) a magyar nemzet vagy valamely nemzetiség,
b) a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendje,
c) a Magyar Népköztársaság szövetségi, barátsági vagy együttműködésre irányuló egyéb nemzetközi kapcsolata,
d) valamely nép, felekezet vagy faj, továbbá – szocialista meggyőződésük miatt – egyes csoportok vagy személyek ellen gyűlöletet szítson, ennek felkeltésére alkalmas cselekményt követ el, büntetett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.
(2) A büntetés két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha
a) az izgatást nagy nyilvánosság előtt vagy csoport tagjaként követik el,
b) az izgatás az (1) bekezdés c)-d) pontja esetén a Magyar Népköztársaság nemzetközi kapcsolatainak megzavarására vezet.
(3) Aki a (2) bekezdés a) pontjában meghatározott izgatásra irányuló előkészületet követ el, vétség miatt két évig, háború idején büntetett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”
- ⁵⁷ <http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. június 10.). Lásd még: Köbel, 2010: 195.
- ⁵⁸ Lásd ehhez a tanulmány első részét a *Betekintő* 2013/1. számában.
- ⁵⁹ 1988. évi VI. törvény.
- ⁶⁰ Az Országgyűlés 34. ülése 1988. december 20-án. *Országgyűlési Napló*, 1985, III. kötet. http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1985_3&pg=0&l=hun (utolsó letöltés dátuma: 2013. július 9.).
- ⁶¹ Az 1987. évi VII. törvény módosítására irányuló törvényjavaslat.

- ⁶² Az Országgyűlés 37. ülése 1989. január 10-én. *Országgyűlési Napló*, 1985, III. kötet. http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1985_3&pg=0&l=hun (utolsó letöltés dátuma: 2013. július 9.).
- ⁶³ Uo.
- ⁶⁴ Uo.
- ⁶⁵ Az Országgyűlés 38. ülése 1989. január 11-én. *Országgyűlési Napló*, 1985, III. kötet. http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1985_3&pg=0&l=hun (utolsó letöltés dátuma: 2013. július 9.).
- ⁶⁶ Kronológia 1989. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. június 24.).
- ⁶⁷ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 54-73/3-2/1989. Emlékeztető az 1989. január 9-ei parancsnoki értekezletről.
- ⁶⁸ Lásd ehhez: Köbel, 2013: 136–182.
- ⁶⁹ 6/1987. számú NET határozat római katolikus főpapok felmentéséhez és kinevezéséhez szükséges előzetes hozzájárulásról. *Magyar Közlöny*, 1987. Az Állami Egyházügyi Hivatal szerint 1987-ben a „megfelelő emberek kerültek a vezető tisztségekbe, képesek a korábbi egyházpolitikai irányvonal továbbvitelére a változó körülmények között is”. MNL OL-XIX-A-21-a-5-10/a-1987. Lásd ehhez: Köbel, 2005: 44, 144–145.
- ⁷⁰ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3/4/1989. Munkaterv a csoportfőnökség 1989. évi főbb feladataira.
- ⁷¹ Uo. 45-73/3/12/1989. Emlékeztető az 1989. február 6-ai parancsnoki értekezletről.
- ⁷² Uo. 45-73/3/20/1989. Emlékeztető az 1989. március 6-ai parancsnoki értekezletről. Érdemes megjegyezni, hogy ezen az értekezleten az ünnep mellett napirendre vették a színházi terület operatív helyzetének áttekintését is. Megállapították, hogy a színházi élet addig nem okozott állambiztonsági szempontból nagy gondot, most viszont elhatározták, hogy az egész művészeti területet egy „vonal” alá terelik be, és javasolták egy vonaldosszié nyitását. Az egyes művészeti ágak csomópontjaira (minisztérium, művészeti szövetségek stb.) egy 8-10 főből álló mozgékony hálózati kontingens kiépítését vették célba, amelyet – összekötő tisztek helyett – nagy ismeretségi körrel és a szakmában elismertséggel rendelkező személyekből (kritikusok, rendezők) szándékoztak összeállítani. Ennek a kontingensnek egyfajta „jelző” szerepet szántak, akiknek feladatuk lesz a kiutazásokról és a negatív tendenciákról jelenteni. A politikai rendőrségnek ezen a területen is alkalmazkodnia kellett a megváltozott jogi környezethez, mert bizonyos intézkedéseket egy évvel ezelőtt még elvárás volt megtenni, 1989 tavaszára viszont tilos lett.
- ⁷³ 19/1989. (III. I.) MT rendelet. 1989. január 12-én huszonöt alternatív szervezet közös nyilatkozatot adott ki, melyben követelték a Kossuth-címer visszaállítását. Kronológia 1989. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2012. szeptember 21.).
- ⁷⁴ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3/21/1989. Emlékeztető az 1989. március 13-ai rendkívüli parancsnoki értekezletről.
- ⁷⁵ Kronológia 1989. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2012. szeptember 21.).
- ⁷⁶ MNL OL-M-KS-288. f. 22. 30. ő. e. Javaslat az egyházpolitikai munka feladataival foglalkozó politikai állásfoglalás kezdeményezésére és néhány időszerű konkrét teendőre.
- ⁷⁷ Az ENSZ Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát kihirdető 1976. évi 8. számú törvényerejű rendelet, valamint a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény egyaránt előírta, hogy az állampolgárok alapvető jogait és kötelezettségeit, továbbá a jogok gyakorlásának feltételeit, korlátait és érvényre juttatásuk eljárási szabályait törvényben kell szabályozni.
- ⁷⁸ MNL OL-XIX-A-21-d-002-4/1989., MNL OL-XIX-A-21-d-002-4-1/1989. Idézi Köbel, 2005: 93.
- ⁷⁹ MNL OL-XIX-A-21-d-008-2/1989. Idézi Köbel, 2005: 93.
- ⁸⁰ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3/28/1989. Emlékeztető az 1989. április 10-ei parancsnoki értekezletről.
- ⁸¹ Uo. 45-73/3/40/1989. Emlékeztető az 1989. június 5-i parancsnoki értekezletről.
- ⁸² Kronológia 1989. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. július 2.).
- ⁸³ Uo.
- ⁸⁴ Az ÁEH 1989. június 30-án szűnt meg. 1989. évi 14. számú törvényerejű rendelet, 65/1989. (VI. 30.) MT számú rendelet. Lásd ehhez: Köbel, 2005: 91–94.
- ⁸⁵ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3/43. Emlékeztető a BM III/III-1. Osztály 19889. június 13-ai osztályértekezletéről.
- ⁸⁶ Kronológia 1989. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. július 2.).
- ⁸⁷ Az Országgyűlés 39. ülése 1989. március 8-án, szerdán. *Országgyűlési Napló*, 1985, III. kötet. http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1985_3&pg=0&l=hun (utolsó letöltés dátuma: 2013. július 9.) Lásd ehhez: A jog szerepe a rendszerváltozásban. In *Magyarország a XX. században*.

Szekszárd, Babits Kiadó, 1996–2000. <http://vmek.niif.hu/02100/02185/html/95.html> (utolsó letöltés dátuma: 2013. július 3.).

⁸⁸ 1989. évi XVII. törvény.

⁸⁹ 1989. évi XXX. törvény.

⁹⁰ 1989. évi XXXI. törvény.

⁹¹ 1989. évi XXXII. törvény.

⁹² 1989. évi XXXIII. törvény.

⁹³ 1989. évi XXXIV. törvény.

⁹⁴ Kronológia 1989. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2013. július 2.).

⁹⁵ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3/57/1989. Emlékeztető az 1989. november 6-ai parancsnoki értekezletről.

⁹⁶ A Belső Biztonsági Szolgálat elnevezést a november 6-ai parancsnoki értekezleten használják először, feltételezéseink szerint a közjogi rendszerváltást követően megszervezendő állam-/nemzetbiztonsági szolgálatot értették alatta.

⁹⁷ Uo. 45-73/3/61/1989. Emlékeztető az 1989. december 6-ai parancsnoki értekezletről.

⁹⁸ Schmidt, 1989: 30–36.

⁹⁹ Lásd ehhez: Kukorelli, 1989. Az interjú- és tanulmánykötetben a szerző külön fejezetet szentel a demokrácia és az emberi jogok témakörének, és amellet teszi le a voksot, hogy „kell új sajtótörvény”.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.11.1. Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratai

3.1.5. Operatív dossziék (O-dossziék)

O-19642	„Robotron”
O-19764/1.	„Az ún. repülő egyetem keretében az ifjúság körében ellenséges fellazító tevékenységet kifejtő személyek és kapcsolataik”
O-19764/2.	„Az ún. repülő egyetem keretében az ifjúság körében ellenséges fellazító tevékenységet kifejtő személyek és kapcsolataik”
O-19764/3.	„Az ún. repülő egyetem keretében az ifjúság körében ellenséges fellazító tevékenységet kifejtő személyek és kapcsolataik”

3.1.2. Munka dossziék (M-dossziék)

M-42073/4.	„Albert”
------------	----------

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

288. f. Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei

---

4. cs.	Központi Bizottság (Ideiglenes Központi Bizottság)
5. cs.	Politikai Bizottság (Intéző Bizottság)
11. cs.	Információs anyagok vezetőtestületi tagok részére
22. cs.	Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály)
41. cs.	Agitációs és Propaganda Bizottság (Társadalompolitikai Bizottság)

XIX-A-21 Állami Egyházügyi Hivatal iratai

- a. Elnöki iratok
- d. Szigorúan titkos iratok

Nyomtatásban megjelent források

- Magyar Füzetek*, 1988
Magyar Füzetek, 19–20. sz. Párizs.
- Magyar Közlöny*, 1987
Magyar Közlöny, 1987. 10. sz.
- Országgyűlési Értesítő*, 1980
- Országgyűlési Napló*, 1985
Országgyűlési Napló, 1985. III. kötet.

Hivatkozott irodalom

- Béki, 1988
 Béki Gabriella: Szárszó '88. Újra tudjunk együttgondolkodni nemzetünk jövőjéről. *Beszélő*, 3. sz.
- Csizmadia, 1995
 Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. I–III. kötet. Budapest, T-Twins Kiadó.
- Gáspár (szerk.), 1997

Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal. Szerkesztette: Gáspár Zsuzsa. Budapest, Korona Nova Kiadó.

Holló, 1988

Holló András: Az alapjogok és védelmük. *Világosság*, július.

Kilényi, 1988

Kilényi Géza: Egyesülési jog, gyülekezési jog. *Világosság*, július.

Köbel, 2005

Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!” *A pártállam és az egyházak.* Budapest, Rejtjel Kiadó.

Köbel, 2010

Köbel Szilvia: A pártállam strukturális eszköztára az egyházpolitika szolgálatában. In *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban.* Szerkesztette: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Budapest, Luther Kiadó.

Köbel, 2013

Köbel Szilvia: Egyházak, vallásfelekezetek törvényes elismerése 1945 után Magyarországon. In *Szabadegyházak, vallási kisebbsége és a diktatúrák Európában a 20. században.* Szerkesztette: Daniel Heinz – Rajki Zoltán – Simon Ervin. Budapest, Gondolat Kiadó. 136–182.

Kőszeg–Solt (szerk.), 1992

Beszélő. Összkiadás. 1981–1984. Szerkesztette: Kőszeg Ferenc és Solt Ottília. Budapest, AB-Beszélő Kiadó.

Kukorelli, 1989

Kukorelli István: *A jogállamért!* Budapest, Püski Kiadó.

Kulcsár, 1996–2000

Kulcsár Kálmán: A jog szerepe a rendszerváltozásban. In *Magyarország a XX. században.* Főszerkesztő: Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits Kiadó.

Krahulcsán, 2001

Krahulcsán Zsolt: „Ellenséges, ellenzéki csoportosulás”. Dokumentumok a Galamb utcai butikról. *Beszélő*, 12. sz. 74–85.

Krahulcsán, 2002

Krahulcsán Zsolt: A hazai szamizdat „hőskora”. A Galamb utcai butik. In *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve, 2000–2001.* Budapest, Történeti Hivatal. 303–359.

Pallos, 2011

Pallos László: *A nacionalista ellenzék-ellenség a Kádár-korszak állambiztonsági dokumentumaiban.* Budapest, Püski Kiadó.

Schmidt, 1988

Schmidt Péter: A szabadságjogok tartalma. *Világosság*, július.

Schmidt, 1989

Schmidt Péter: A politikai rendszer és az államszervezet reformja. *Társadalmi Szemle*, április.

Szamel, 1988

Szamel Lajos: Az alkotmányozás követelménye. *Világosság*, július.